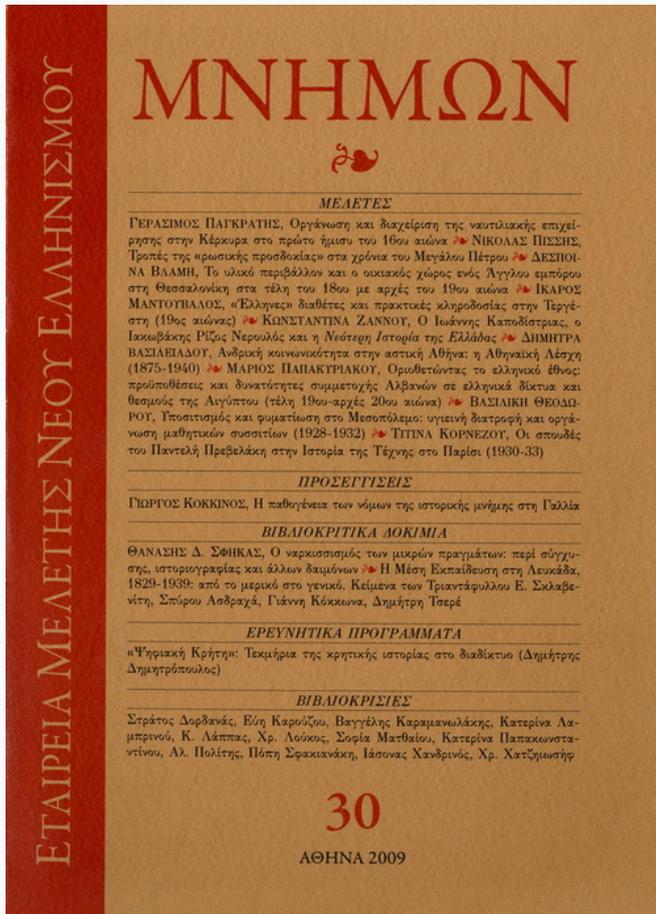

Μνήμων

Τόμ. 30 (2009)

«Έλληνες» διαθέτες και πρακτικές κληροδοσίας στην Τεργέστη: μια πρώτη προσέγγιση σε σχέση με την περίπτωση της Βιέννης και της Πέστης (19ος αιώνας)

ΙΚΑΡΟΣ ΜΑΝΤΟΥΒΑΛΟΣ

doi: [10.12681/mnimon.44](https://doi.org/10.12681/mnimon.44)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΜΑΝΤΟΥΒΑΛΟΣ Ι. (2011). «Έλληνες» διαθέτες και πρακτικές κληροδοσίας στην Τεργέστη: μια πρώτη προσέγγιση σε σχέση με την περίπτωση της Βιέννης και της Πέστης (19ος αιώνας). *Μνήμων*, 30, 107–140.

<https://doi.org/10.12681/mnimon.44>

ΙΚΑΡΟΣ ΜΑΝΤΟΥΒΑΛΟΣ

«ΕΛΛΗΝΕΣ» ΔΙΑΘΕΤΕΣ ΚΑΙ ΠΡΑΚΤΙΚΕΣ ΚΛΗΡΟΔΟΣΙΑΣ ΣΤΗΝ ΤΕΡΓΕΣΤΗ

ΜΙΑ ΠΡΩΤΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΣΕ ΣΧΕΣΗ ΜΕ ΤΗΝ ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ
ΤΗΣ ΒΙΕΝΝΗΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΠΕΣΤΗΣ (19ος ΑΙΩΝΑΣ)

Όταν ο Κυριάκος Κατράρος, μέλος της ελληνικής παροικίας της Τεργέστης, έλαβε την απόφαση να συντάξει τη διαθήκη του στις 7 Αυγούστου 1834, ήταν ήδη 84 ετών και είχε αφήσει πίσω του πενήντα χρόνια επιχειρηματικής δραστηριότητας στο λιμάνι της βόρειας Αδριατικής. Με καταγωγή από το Ναύπλιο, γεννημένος στη Σμύρνη και έχοντας πολιτογραφηθεί αυστριακός υπήκοος, κατόρθωσε να δημιουργήσει σημαντική περιουσία, εκμεταλλευόμενος τις ευνοϊκές, για το εξωτερικό εμπόριο της Αυστρίας, συνθήκες της περιόδου.

Η περίπτωση του Κυριάκου Κατράρου δεν αποτελεί ένα εξαιρετικά παραδειγματικό πρότυπο έλληνα επιχειρηματία στην Τεργέστη: είναι μία από τις δεκάδες περιπτώσεις ελλήνων μεταναστών από περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας¹ που εγκαταστάθηκαν στην πόλη, κυρίως από το δεύτερο μισό του 18ου αιώνα, αξιοποιώντας τις οικονομικές ευκαιρίες της ως *porto franco* της Αψβουργικής Μοναρχίας. Η Τεργέστη, που λειτούργησε ως σημείο έλξης όχι μόνον του ελληνικού αλλά και γενικότερα του ξένου εμπορικού κεφαλαίου,² συνηθισσε την κύρια πύλη της κεντροευρωπαϊκής αυτοκρατορίας στη μεσογειακή

* Το άρθρο αυτό βασίζεται στην ανακοίνωσή μου με τίτλο «Πρακτικές κληροδοσίας Ελλήνων της Τεργέστης. Μια πρώτη προσέγγιση αναφορικά με την περίπτωση της Βιέννης και της Πέστης (19ος αι.)», που παρουσίασα στο Διεθνές Συνέδριο Οικονομικής και Κοινωνικής Ιστορίας: Θεωρητικές αναζητήσεις και ερευνητικές εμπειρίες (Ρέθυμνο, 10-13 Δεκεμβρίου 2008).

1. Τόποι προέλευσης των περισσότερων Ελλήνων της Τεργέστης ήταν κυρίως τα νησιά του Ιονίου και του Αιγαίου πελάγους, η Πελοπόννησος, η Ήπειρος, το Μεσολόγγι, η Κρήτη και η Κωνσταντινούπολη (Ολγα Κατσιαρδή-Hering, *Η ελληνική παροικία της Τεργέστης (1751-1830)*, τ. 1, Αθήνα 1986, σ. 72-75).

2. Ivan Erceg, «Außenhandel der Nordadriatischen Seestädte als Faktor im Entstehen der kapitalistischen Beziehungen in Österreich im 18. und 19. Jahrhundert», *Sozial und Wirtschaftsgeschichte* 55 (1968) 464-480, 475-476.

λεκάνη. Με την ανάδειξή της σε ελεύθερο λιμάνι (1719) και πρωτεύουσα της επαρχίας *Litorale* (1749) ενισχύθηκε η εμπορική και διοικητική της θέση στο πλαίσιο της μερκαντιλιστικής πολιτικής που ακολούθησε η κυβέρνηση της Βιέννης τον 18ο αιώνα. Σημειωτέον ότι η πρόθεση των Αψβούργων να διεισδύσουν στην οθωμανική αγορά, επεκτείνοντας την επιρροή τους στη Νοτιοανατολική Ευρώπη και το *Levante*, αποτέλεσε απαραίτητη συνθήκη για την οικονομική άνοδο και την κοινωνική πρόοδο των εμπορευόμενων *Greci*³ στην Τεργέστη.

Στην παρούσα εργασία επιχειρείται μια δειγματική διερεύνηση κοινωνικών και εν γένει οικονομικών συμπεριφορών της *élite* της ελληνικής παροικίας στην Τεργέστη,⁴ μέσα από τη χρήση μικρού αριθμού διαθηκών –έντεκα στο σύνολό τους⁵– που συντάζαν εκπρόσωποι της τον 19ο αιώνα και που απόκεινται στο *Archivio di Stato di Trieste (A.S.T.) – Archivio Notarile*. Η εξέταση αυτού του περιορισμένου αριθμητικά, αλλά πλούσιου και ενδιαφέροντος τεκμηριωτικού υλικού, αν και δεν επιτρέπει τη συναγωγή συνολικών συμπερασμάτων ως προς τη σκιαγράφηση της οικονομικής διαστρωμάτωσης της ελληνικής παροικίας,⁶ μπορεί να λειτουργήσει συμπληρωματικά και να διαφωτίσει άγνωστες πτυχές στο πεδίο των κληρονομικών σχέσεων και των πρακτικών κληροδοσίας. Για τον λόγο αυτό, ο φακός της ανάλυσης εστιάζεται κυρίως σε υλικές και κοινωνικο-ιδεολογικές σταθερές. Ιδιαίτερη έμφαση δίδεται στη σχέση οικογένειας-επιχείρησης, την έμφυλη διάσταση της κληροδοσίας στο στενό συγγενικό πλαίσιο,

3. Στα τέλη του 18ου αιώνα ο όρος *Greco* δεν ήταν φορτισμένος με εθνικό αλλά με θρησκευτικό περιεχόμενο. Από τις αρχές, όμως, του επόμενου αιώνα, θα αποκτήσει εθνικό περιεχόμενο στο πλαίσιο των ιδεολογικοπολιτικών εξελίξεων της εποχής (Όλγα Κατσιαρδή-Hering, *Η ελληνική παροικία*, ό.π., σ. 31-33).

4. Για την ελληνική παροικία της Τεργέστης από τα μέσα του 18ου αιώνα έως και την τρίτη δεκαετία του 19ου αιώνα βλ. Κατσιαρδή-Hering, *Η ελληνική παροικία*, ό.π.

5. Δεν γνωρίζουμε τον συνολικό αριθμό διαθηκών που συντάζαν μέλη της ελληνικής κοινότητας της Τεργέστης, από το τέλος του 18ου έως και τον 19ο αιώνα. Οι διαθήκες που μελετήθηκαν για τις ανάγκες του παρόντος άρθρου είναι των Νικόλαου Πλασταρά (1796), Κάρλου Πελεγκρίνη (1821), Ιάκωβου Παξιμάδη (1825), Γεώργιου Καρτσιώτη (1834), Κυριάκου Κατράρου (1834), Νικόλαου Παπανικολάκη (1836), Δημήτριου Κατράρου (1838), Αντώνιου Μιχ. Αντωνόπουλου (1843), Σπυρίδωνος Σακελλάριου (1846), Ιωάννη Σκαραμαγκά (1875) και Δέσποινας Γιαννικέση-Κανέλου (1889). Η επιλογή των παραπάνω διαθηκών δεν έγινε με αυστηρά χρονολογικά κριτήρια αλλά καθορίστηκε από το ότι οι συντάκτες τους αποτελούν αντιπροσωπευτικές περιπτώσεις Ελλήνων της Τεργέστης που ανήκαν στα ανώτερα αστικά στρώματα της πόλης, με έντονη κοινωνική και οικονομική παρουσία. Από τη θέση αυτή θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά την καθηγήτρια κ. Όλγα Κατσιαρδή-Hering για την παραχώρηση του εν λόγω υλικού. Θερμές ευχαριστίες οφείλω επίσης στη συνάδελφο Ελένη Τσουραπά για τη σημαντική της συμβολή.

6. Σε συστηματικότερη προσέγγιση τέτοιων συμβολαιογραφικών εγγράφων θα χωρήσει στη διπλωματική της εργασία η Κατερίνα Καραδήμα, μεταπτυχιακή φοιτήτρια του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής Αθηνών.

τις γαμήλιες στρατηγικές, τις κοινωνικές συμβάσεις και τους πολιτισμικούς επικαθορισμούς που συνέβησαν στην απόσπαση μέρους του χρηματικού κεφαλαίου από το κύκλωμα των αμιγώς οικονομικών δραστηριοτήτων. Επίσης, αναδεικνύεται η ταυτότητα του διαθέτη ως φιλόανθρωπου και ευεργέτη που, με την ιδιότητα του εμπόρου—μετανάστη και μέσα από τη «γενναϊόδωρη» χειρονομία της αγαθοεργίας, επεχείρησε αφενός να διαχειριστεί συμβολικά το κοινωνικό του κύρος στο εσωτερικό της παροικίας και αφετέρου, αυξάνοντας τη δύναμή του, να εξυπηρετήσει την κοινωνική του ανέλιξη στο περιβάλλον υποδοχής. Παράλληλα, διεύρυνε το πεδίο πολιτισμικών πρακτικών και κοινωνικών του σχέσεων με την ιδιαίτερη πατρίδα του ή και με το νεότευκτο ελληνικό κράτος.

Στο σημείο αυτό αξίζει να γίνει μια μεθοδολογικού τύπου επισήμανση. Στη διερεύνηση πρακτικών συσσώρευσης και αναπαραγωγής του ομογενειακού κεφαλαίου κεντρική θέση κατέχει η λειτουργία της ελληνικής κοινότητας, δηλαδή του θεσμοποιημένου και αυτοαναπαράγομένου συστήματος οργάνωσής της, άμεσα ελεγχόμενου από την ελληνική αστική ελίτ. Συνεπώς, μια σύντομη σκιαγράφηση του ιστορικού της πλαισίου κρίνεται απαραίτητη για την κατανόηση οικονομικών αποφάσεων και επιλογών. Ήδη από το 1747, οπότε ο αριθμός του ελληνικού στοιχείου εκεί άρχισε να αυξάνει αισθητά, τόσο οι άμεσα ενδιαφερόμενοι (δηλ. οι *Greci*) όσο και οι αυστριακές αρχές κατέβαλαν προσπάθεια, ούτως ώστε, σε νομικό επίπεδο, να κατοχυρωθεί η εγκατάσταση των πρώτων στον οικιστικό χώρο. Η θεσμική αυτονομία τους, που συντελέστηκε μετά το 1782—με την απόσχισή τους από τους Ιλλυριούς και την επακόλουθη δημιουργία του ναού και της κοινότητας του Αγίου Νικολάου— εξασφάλισε, καθ' όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα, μια βάση σταθερού πολιτικού και οικονομικού βίου τόσο στο εσωτερικό της συσσωμάτωσης όσο και στην τοπική αστική κοινωνία. Ταυτόχρονα, δημιουργήθηκαν οι όροι και οι προϋποθέσεις για την οικονομική συνεργασία και συμβίωσή τους με άλλες εθνοτικές ομάδες της ιταλικής πόλης.⁷ Ωστόσο, πέραν της θεσμικής αναγνώρισης των επηλύδων, η ίδια η πολυπλοκότητα των συντελεστών που οδήγησαν στην ανάπτυξη της Τεργέστης, άσκησε επίδραση στην εσωτερική άρθρωση ανάμεσα στην «πορεία ζωής»⁸ των ελλήνων μεταπρατών και τις κοινωνικές δομές.

Η παραπάνω συλλογιστική εμπλουτίζεται με την παράλληλη και συγκριτική αποτύπωση στρατηγικών αναδιανομής οικογενειακού κεφαλαίου που υιο-

7. Olga Katsiardi-Hering, «Griechen, Serben und Juden in Triest. Koexistenz oder Symbiose?», *Zibaldone* 15 (1993) 20-26.

8. Για το «παράδειγμα της πορείας της ζωής» (life course paradigm) και τη σημασία του ως εργαλείου για την κοινωνική ιστορία βλ. Tamara Hareven, «The Impact of Family History and the Life Course on Social History», Richard Wall, Tamara Hareven και Josef Ehmer (επιμ.), *Family History Revisited. Comparative Perspectives*, Newark, University of Delaware Press, 2001, σ. 21-39.

θέτησαν μέλη της «ελληνικής εμπορικής διασποράς» στις δύο μητροπόλεις της Κεντρικής Ευρώπης, τη Βιέννη⁹ και την Πέστη.¹⁰ Στον αστερισμό της αστικής συγκέντρωσης του βαλκανικού στοιχείου στα εδάφη της Μοναρχίας,¹¹ μετά δηλαδή τις συνθήκες Κάρολοβιτς (1699) και Πασσάροβιτς (1718), το τρίπολο Τεργέστη-Βιέννη-Πέστη αποτελεί ένα εξέχον πεδίο αναζήτησης των ιστορικών συνθηκών, μέσα στις οποίες διαμορφώθηκαν αστικές συνειδήσεις και νοοτροπίες, και αποκρυσταλλώθηκαν πρακτικές. Τα τρία αυτά αστικά περιβάλλοντα, που αναδείχθηκαν σε κύρια κέντρα συσπείρωσης των Ελλήνων¹² στην αψβούργικη επικράτεια, επηρέασαν την έκταση της οικονομικής τους ανάπτυξης, τις προοπτικές της επαγγελματικής τους δραστηριότητας αλλά και τα όρια της κοινωνικής τους κινητικότητας. Άτομα, με διαφορετικές γεωγραφικές αφητηρίες, εντάχθηκαν στις κοινωνίες υποδοχής και ενσωματώθηκαν σε αυτές. Η απόκτηση της αυστριακής υπηκοότητας, για τους Έλληνες της Βιέννης¹³ και της Τεργέστης, και της ουγγρικής για τους Έλληνες της Πέστης, προσδιόρισε και τη δυνατότητα πρόσβασης στους μηχανισμούς της κοινωνικής τους ανόδου.

Ο βαθμός ανάπτυξης των τριών μητροπολιτικών πυλώνων της Μοναρχίας και ο εμπορικός τους ρόλος στη διευρυμένη αγορά ευνόησαν αποφασιστικά τις ελληνικές νησίδες που σχηματίστηκαν εκεί. Για παράδειγμα, η Βιέννη, με αναβαθμισμένη τη θέση της ως έδρα του αυτοκράτορα και χρηματοπιστωτικού/οικονομικού κέντρου ολόκληρης της αυτοκρατορίας, έμελλε να εξελιχθεί, ήδη από

9. Για τις ανάγκες της εργασίας χρησιμοποίησα τη μεταπτυχιακή εργασία της Βάσω Σειρηνίδου που βασίστηκε σε καταγραφές περιουσιών και διαθήκες των Ελλήνων της Βιέννης (Βάσω Σειρηνίδου, *Η ελληνική εγκατάσταση στη Βιέννη, 1780-1820*, αδημ. διπλωματική εργασία, Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας, Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 1998).

10. Στην αρχαική σειρά του Δημοτικού Αρχείου της Βουδαπέστης *Testamenta et Inventari* απόκειται ένας σημαντικός αριθμός διαθηκών Ελλήνων της Πέστης, που συντάχθηκαν κατά την περίοδο 1759-1860. Για μια πρώτη ανίχνευση των πρακτικών κληροδοσίας ελλήνων διαθετών της πόλης βλ. Ikaros Madouvalos, «Familial structures and relationships in a bourgeois environment: Inter-gender roles and practices among the Greeks and Macedonian-Vlachs of Pest», *Gender Differences in European Legal Cultures, Πρακτικά του 4ου Ευρωπαϊκού Συνεδρίου*, Πέθμυνο 2010 (υπό έκδοση).

11. Olga Katsiardi-Hering, «Das Habsburgerreich: Anlaufpunkt für Griechen und andere Balkanvölker im 17.-19. Jahrhundert», *Österreichische Osthefte* 38/2 (1996) 171-188.

12. Για το πολυεθνικό περιεχόμενο της έννοιας «Έλληνας» στη Μοναρχία των Αψβούργων βλ. Βάσω Σειρηνίδου, «Βαλκάνιοι έμποροι στην Αψβούργικη Μοναρχία (18ος-μέσα 19ου αιώνα). Εθνοτικές ταυτότητες και ερευνητικές αμηχανίες», Μαρία Στατισνοπούλου, Μαρία Χριστίνα Χατζηγιάννου (επιμ.), *Διασπορά - Δίκτυα - Διαφωτισμός, Τετράδια Εργασίας* 28 (2005) 53-81, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

13. Για τους Έλληνες της Βιέννης η υπηκοότητα λειτούργησε ως στοιχείο κοινωνικής τους διάσπασης που εκφράστηκε μέσα από τη δημιουργία δύο συσσωματώσεων, των ορθόδοξων οθωμανών και των αψβούργων υπηκόων (βλ. Σειρηνίδου, «Βαλκάνιοι έμποροι», ό.π., σ. 60).

το δεύτερο μισό του 18ου αιώνα, στη σημαντικότερη εστία των ορθόδοξων βαλκανίων εμπόρων στην Κεντρική Ευρώπη.¹⁴ Έλληνες και Βλάχοι (Αρωμούνιοι) από τη Μακεδονία, την Ήπειρο και τη Θεσσαλία, εκπρόσωποι των ευπορότερων στρωμάτων των τοπικών τους κοινωνιών, εγκαταστάθηκαν στην πρωτεύουσα, λαμβάνοντας δυναμικά μέρος στα δίκτυα κίνησης εμπορικού και χρηματικού κεφαλαίου μεταξύ Αψβουργικής και Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Την ίδια περίοδο, μέσα στο ασφυκτικά περιορισμένο πλαίσιο οικονομικής ανάπτυξης που επεφύλασσε η κυβέρνηση της Βιέννης στην Ουγγαρία, η Πέστη μετατράπηκε σε κομβικής σημασίας διαμετακομιστικό σταθμό στο κύκλωμα των εμπορικών συναλλαγών μεταξύ Δύσης και Ανατολής. Από το τελευταίο τέταρτο του 18ου αιώνα, θα αποτελέσει μάλιστα πύλο κοινοτικής οργάνωσης και έντονης επιχειρηματικής δραστηριότητας Ελλήνων και Βλάχων από τον ευρύτερο γεωγραφικό χώρο της Μακεδονίας.¹⁵

Μετά τον προσδιορισμό του κύριου άξονα γύρω από τον οποίον περιστρέφεται η παρούσα μελέτη, η προσοχή θα εστιαστεί στους ίδιους τους πρωταγωνιστές της, τους έλληνες διαθέτες της Τεργέστης. Κεφαλαιούχοι της πόλης με ηγεμονική θέση στην οικονομία και την κοινωνία της εποχής τους¹⁶ αλλά και με έντονο ενδιαφέρον για τους θεσμούς της κοινότητας και το μέλλον του τόπου καταγωγής τους, εμφανίζονταν, κάθε φορά, να επανααναδιαπραγματεύονται το περιεχόμενο των στρατηγικών τους και, μαζί με αυτό, το ρόλο που αναγνώριζαν στον εαυτό τους μέσα και έξω από το οικογενειακό τους περιβάλλον. Εκκινώντας από μια καθολική αρχή που έβρισκε εφαρμογή στον επιχειρηματικό κόσμο της εποχής, μπορεί κανείς να υποστηρίξει ότι ο σχεδιασμός της παρουσίας των αστών διαθετών υπάκουε στη λογική της διαφύλαξης του οικογενειακού υλικού κεφαλαίου, με την αποφυγή κάθε ενέργειας που θα έθετε σε άμεσο κίνδυνο τον πλούτο και την επιχείρησή τους. Κάτι τέτοιο ήταν άρρηκτα συνυφασμένο με την οικογενειακή συνέχεια και δομή των ελληνικών εταιρικών σχημάτων, που συνιστούσε ένα από τα κύρια χαρακτηριστικά των ξένων μεγαλεμπόρων της Τεργέστης.¹⁷

14. Για την ελληνική εγκατάσταση των Ελλήνων της Βιέννης βλ. Βάσω Σειρηνίδου, *Έλληνες στη Βιέννη 1780-1850*, αδημ. διδακτορική διατριβή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2000.

15. Ödön Füves, *Die Griechen in Pest (1686-1931)* [= Görögök Pesten (1686-1931)], αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Βουδαπέστη 1972 (γερμανική μετάφραση της Andrea Seidler), σ. 60-112. Στη μελέτη μου παραπέμπω στη γερμανική μετάφραση.

16. Regina Nassiri, «*Der Triester Handelsstand-der lebende Geist und die Seele Triests.... Das Triestiner Wirtschaftsbürgertum um 1900; eine Analyse von Verlassenschaftsakten*», αδημ. διπλωματική εργασία, Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου της Βιέννης, Βιέννη 1994, σ. 26.

17. Στο ίδιο, σ. 69.

Ο φόβος μήπως υποθηκευτεί μέρος ή και ολόκληρη η ακίνητη περιουσία κατά τη λήψη δανειακών κεφαλαίων για τη συνέχιση και επέκταση της επιχείρησης είναι πρόδηλος στη διαθήκη του Δημήτριου Κατράρου (1838), γόνου μιας από τις σημαντικότερες οικογένειες ελλήνων μεγαλεμπόρων στην Τεργέστη, με καταγωγή από τη Σμύρνη.¹⁸ Έχοντας διαγράψει μια επιτυχή διαδρομή στον εμπορικό και ασφαλιστικό τομέα, ως συνέταιρος σε εμπορικές επιχειρήσεις (π.χ. στον εμπορικό οίκο του θείου του Παράσχου Κατράρου ή και στις εταιρείες «Κυριάκος και Αδελφοί Κατράρου» και «Αδελφοί Κατράρου και Ανιψιός»)¹⁹ αλλά και ως διευθυντής της ασφαλιστικής εταιρείας *Adriatico Banco d'Assicurazione*,²⁰ ο διαθέτης, σε ηλικία 71 ετών, επεδίωξε να γυρίσει σελίδα στην ιστορία της οικογενειακής επιχειρηματικής δράσης. Μπροστά στο ενδεχόμενο να περιέλθει η οικογένεια σε οικονομικές περιπέτειες συμβούλευσε τον γιο του Στυλιανό να αποσυρθεί από το εμπόριο ή τουλάχιστον να το ασκήσει σε περιορισμένη κλίμακα, ώστε να έχει «έντιμη» επαγγελματική απασχόληση. Οι παραινέσεις αυτές μαρτυρούν την ανασφάλεια του επιχειρηματία, που αναζητούσε τρόπους να προστατεύσει τη δημόσια εικόνα της οικογένειας.²¹

Ανάλογη ήταν και η προτροπή του χιώτη Ιωάννη Σκαραμαγκά προς τη σύζυγό του Εσμεράλντα να διασφαλίσει στο ακέραιο το χρηματικό κεφάλαιο των 300.000 φιορινιών, που κληροδότησε στην ανήλικη και ανύπαντρη θυγατέρα τους Αμαλία και να μην το διακινδυνεύσει επενδύοντάς το σε εμπορικές επιχειρήσεις.²² Στα 1875, έτος σύνταξης της διαθήκης του, ο Σκαραμαγκάς είχε ήδη βιώσει τις αρνητικές συνέπειες της οικονομικής κρίσης των δεκαετιών 1850 και 1860, η οποία έπληξε την πόλη, οδηγώντας στη δραματική συρρίκνωση του όγκου των εμπορικών συναλλαγών.²³ Με βάση τη νέα πραγματικότητα που είχε διαμορφωθεί στο β' μισό του 19ου αιώνα, ο κίνδυνος για απώλεια κεφαλαίων ήταν ορατός, γεγονός που καλλιεργούσε ανησυχία στον επιχειρηματία, ο οποίος, πλην του εμπορίου, δραστηριοποιήθηκε και στον τομέα των ασφαλίσεων στην Τεργέστη.²⁴

Δυσμενείς για το εμπόριο συνθήκες μπορούσαν να οδηγήσουν σε κάμψη των εμπορικών δραστηριοτήτων των επιχειρηματιών ή, ακόμα, και σε χρεοκοπία τους. Έτσι, ο εκ νέου σχεδιασμός της αρχικής περιουσιακής διευθέτησης συ-

18. Όλγα Κατσιαρδή-Hering, *Η ελληνική παροικία*, ό.π., σ. 583, 588, 589.

19. Στο ίδιο, σ. 173, 580, 583.

20. Στο ίδιο, σ. 471.

21. A.S.T., Testamenti, b. 18 (1838) n. 2659/2-4 (Δ. Κατράρος) άρθρο 15.

22. A.S.T., Testamenti, b. 4 (1883) n. 2 (I. Σκαραμαγκάς) άρθρο 4.

23. Anna Millo, «Il capitalismo triestino e l'impero», Roberto Finzi, Loredana Panariti & Giovanni Panjek (επιμ.), *Storia economica e sociale di Trieste*, τ. 2, Τεργέστη 2001, σ. 125-142, 127.

24. Κατσιαρδή-Hering, *Η ελληνική παροικία*, ό.π., σ. 468-471, 556-557.

νιστούσε αναγκαία συνθήκη για τον διαθέτη, προκειμένου να τονωθεί η επιχειρηματική του παρουσία. Όταν δηλαδή εκείνος έκρινε απαραίτητο, ανέτρεπε ληφθείσες αποφάσεις που δέσμευαν το κεφάλαιό του στην ικανοποίηση μη παραγωγικών σκοπών. Τον Ιανουάριο του 1878, λίγα χρόνια πριν τον θάνατό του (1883),²⁵ ο Σκαραμαγκάς, με κωδίκιελλο,²⁶ προχώρησε σε τροποποίηση της διαθήκης του, εξηγώντας τον λόγο για τον οποίο ακύρωσε προηγούμενες κληροδοσίες. επικαλούμενος την τρέχουσα αρνητική εμπορική συγκυρία, που είχε ως συνέπεια την αποδυνάμωση της οικονομικής του θέσης, δικαιολόγησε την επιλογή του να ακυρώσει περιουσιακές ωφέλειες που, σύμφωνα με τη διαθήκη του, έπρεπε να μεταβιβασθούν στις θυγατέρες του Αμαλία και Ενρικήτα, και ανέρχονταν συνολικά στα 500.000 φιορίνια.

Προφανώς, η απόσπαση του κεφαλαίου αυτού από το κύκλωμα της κληροδοσίας και η διοχέτευσή του στην εμπορική του εταιρεία υπαγορεύθηκαν από τη λογική να αποτραπεί ο κίνδυνος απώλειας της επιχείρησης και της οικογενειακής περιουσίας. Η βαθύτερη ύφεση του 1873, που εκφράσθηκε κυρίως με την αισθητή μείωση της συμμετοχής της πόλης –τόσο σε εμπορεύματα όσο και σε αξία– στο διεθνές εμπόριο της Αυστρίας,²⁷ καθώς και η ανάγκη εξεύρεσης χρηματικών πόρων για την κάλυψη των τυχόν εταιρικών δαπανών, ανάγκασαν τον Σκαραμαγκά να επανεκτιμήσει, λίγα χρόνια αργότερα, τη στάση του αναφορικά με τη διαχείριση της περιουσίας του.

Η επιβίωση, όμως, της επιχείρησης και η διατήρηση της πατρικής περιουσίας επιτυγχάνονταν πρωτίστως με οικονομικά προσφορότερες στρατηγικές. Εμπειρομένη πρακτική στη χριστιανική Ευρώπη, ο γάμος εξελίχθηκε τον 19ο αιώνα στη σημαντικότερη οικονομική λειτουργία για την αστική τάξη,²⁸ δημιουργώντας μεταξύ των οικογενειών πρόσθετους δεσμούς για περαιτέρω αξιοποίηση οικονομικών ευκαιριών και εγγυήσεων κοινωνικής αλληλοϋποστήριξης. Η κοινωνική και επαγγελματική ενδογαμία συγκαταλέγονταν στις πιο συνήθεις λύσεις που υιοθετούσαν επιχειρηματικές οικογένειες για την αύξηση του πλούτου τους και την ενίσχυση του κοινωνικού τους γοήτρου. Για την οικονομική αστική τάξη (*Wirtschaftsbürgertum*)²⁹ της Τεργέστης, η εθνοθησκευτική συσ-

25. *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, τ. 3, τχ. 17 (1883) 256.

26. A.S.T., Testamenti, b. 4 (1883) n. 2 (I. Σκαραμαγκάς), Codicillo.

27. Werner Drobesch, «Il ruolo di Trieste tra i porti marittimi e fluviali austriaci (1719-1918)», Finzi, Panariti & Panjek (επιμ.), *ό.π.*, σ. 349-367, 364.

28. Marion Kaplan, «Introduction», Marion Kaplan (επιμ.), *The Marriage Bargain: Women and Dowries in European History*, Νέα Υόρκη, Λονδίνο 1985, σ. 1-11, σ. 7.

29. Για την οικονομική αστική τάξη και τους επιχειρηματίες στην Ευρώπη βλ. Κώστας Ράπτης, «Αστικές τάξεις και αστικότητα στην Ευρώπη, 1789-1914: προσανατολισμοί της σύγχρονης ιστοριογραφίας», *Μνήμων* 20 (1998) 211-243, 224-225, υπ. 39, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

σωμάτωση αποτελούσε το σημαντικότερο σημείο αναφοράς.³⁰ Μέσω του γάμου ελληνορθόδοξοι και Εβραίοι επιζητούσαν δυνάμει πλεονεκτικές συμμαχίες στους κόλπους των κοινοτήτων τους.³¹ Η επιλογή γαμπρού ή νύφης εξασφάλιζε στα συμβαλλόμενα μέρη νέα οικονομικά ερείσματα και δυνατότητες πίστωσης, εξυπηρετώντας ταυτόχρονα κοινά επαγγελματικά συμφέροντα και παγιώνοντας τη θέση τους στις αγορές της Μεσογείου. Για παράδειγμα, οι γάμοι του Κάρλου Πελεγκρίνη με τη Μαρία Κατράρου, του Κυριάκου Κατράρου με την Αγγελική Καβάκου, του Γεωργίου Καρτσιώτη με τη Σοφία Κοκκίνη και του Ευστράτιου Πετροκόκκινου με την Αναστασία Πλασταρά δημιούργησαν αναντίρρητα το έδαφος πάνω στο οποίο αρθρώθηκαν τα κοινά ταξικά τους συμφέροντα.³²

Τίτλοι ευγένειας και σύμβολα κοινωνικής ιεραρχίας στην Τήνο καθόριζαν τον γαμήλιο προσανατολισμό επιφανών ιστορικών οικογενειών του νησιού, όπως αυτής του Ιάκωβου Παξιμάδη,³³ που, από το 1815, μαζί με τον θείο του Μιχαήλ Παξιμάδη, εγκατέλειψε τη γενέτειρά του και εγκαταστάθηκε μόνιμα στην Τεργέστη, όπου άνοιξαν και συντηρούσαν συνεταιρικά μεγάλο εμπορικό οίκο. Ο γάμος της θυγατέρας του Ι. Παξιμάδη Φραντζεσκούλας με τον Ιωάννη Σαγρέδο, απόγονο παλιού αριστοκρατικού οίκου της Τήνου, που έλκυε την καταγωγή του από τους δόγηδες και τους δούκες της Βενετίας,³⁴ καταδεικνύει τη συνάρθρωση δύο επιπέδων, της κοινωνικοοικονομικής δύναμης και της ταξικής-συμβολικής διάκρισης. Η σύναψη συγγενικών σχέσεων ανάμεσα στους δύο ισχυρούς κλάδους στηρίχθηκε πιθανόν και στις πολιτικές τους βλέψεις. Δεν είναι τυχαίο, άλλωστε, το γεγονός ότι ο γαμπρός του, ο Σαγρέδος, ασχολήθηκε ενεργά με τη δημόσια ζωή του νησιού, πριν και μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους³⁵: ούτε βέβαια το ότι οι Ιάκωβος και Μιχαήλ Παξιμάδης υπήρξαν αρχηγοί πολιτικής παράταξης στη Τήνο (της συντηρητικής μερίδας και της λατινικής φατριάς), παράγοντες στη διαμόρφωση των πολιτικών πραγμάτων του τόπου τους, τις τελευταίες δεκαετίες του 18ου αιώνα. Μάλιστα, ο διορισμός του πρώτου ως προ-

30. Nassiri, *Der Triester Handelsstand*, ό.π., σ. 72.

31. Στο ίδιο, σ. 73.

32. A. S. T., Testamenti, b. 6 (1821) n. 4377/1-4379/3 (Κ. Πελεγκρίνης), b. 16 (1834) n. 2358/2-6 (Κ. Κατράρος), b. 16 (1834)2350/4-8 (Γ. Καρτσιώτης), b. 6 (1797) n. 628/1-16 (Ν. Πλασταράς).

33. Για την οικογένεια Παξιμάδη βλ. Δημήτριος Σοφιανός, «Η οικογένεια Παξιμάδη από την Τήνο (18ος-19ος αι.)», *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών* 11 (1979-1981) 275-427 [Ανάτυπο, Αθήνα 1982].

34. Στο ίδιο, σ. 290.

35. Το 1823 ο Ιωάννης Σαγρέδος ήταν δημογέροντας της πόλης της Τήνου, ενώ το 1831 και 1832 συμμετείχε στην Ε' Εθνική Συνέλευση ως ένας εκ των τεσσάρων πληρεξουσίων του νησιού. Από το 1843 έως το 1845 διετέλεσε δήμαρχος της πόλης της Τήνου και τέλος, στη δεκαετία του 1850, εξελέγη βουλευτής του νησιού σε πέντε συνεχόμενες βουλευτικές περιόδους (Στο ίδιο, σ. 291).

ξένου της Δανίας στο νησί (1804) και η φιλία του με τον πρεσβευτή της στην Κωνσταντινούπολη, βαρόνο Ίψεν,³⁶ προσέφεραν ασφαλέστερους όρους όχι μόνο στην επαγγελματική του σταδιοδρομία αλλά προφανώς και στην εδραίωση της θέσης του στα παραδοσιακά δίκτυα τοπικής εξουσίας.

Έκφραση του φαινομένου ταξικής και εθνοτοπικής ενδογαμίας μπορεί να θεωρηθούν οι γάμοι μεταξύ μελών ισχυρών χιώτικων οίκων στην Τεργέστη,³⁷ όπως του Ιωάννη Σκαραμαγκά με την Εσμεράλδα Σεβαστοπούλου, της θυγατέρας τους Ενρικήτα με τον Θωμά (Tommaso) Γαλάτη και της Αμαλίας με τον Νικόλαο του Αμβροσίου Μαυρογορδάτο. Πρόκειται για πρακτική που επιβεβαιώνει την παράδοση που θέλει τους Χίους να επιλέγουν συζύγους μεταξύ των συμπατριωτών τους της ίδιας κοινωνικής ομάδας³⁸. Ο γάμος του Πέτρου Σκαραμαγκά με τη Μυρτώ, θυγατέρα του Ι. Σκαραμαγκά, υπαγορεύθηκε, πλην της κοινής καταγωγής και ταξικής προέλευσης, από την ίδια τη συγγένεια. Για τους Χιώτες, η θρησκεία, ο τόπος καταγωγής και η οικογένεια συνιστούσαν τους ενοποιητικούς όρους του δικτύου των εμπόρων-μεταναστών.³⁹ Προς την κατεύθυνση αυτή κινήθηκε προφανώς η απόφαση του Ι. Σκαραμαγκά να παντρεύει τη Μυρτώ με ένα άλλο μέλος του οικογενειακού του κλάδου.⁴⁰ Άλλωστε, δεν ήταν ασυνήθιστες οι επιγαμίες ανάμεσα σε συγγενείς χιώτικων οικογενειών για να διασφαλιστούν η ενότητα των εμπορικών τους οίκων⁴¹ και η γεωγραφική δικτύωσή τους. Ήδη από τον 18ο αιώνα, εμπορικά καταστήματα διεθνών επιχειρήσεων Χιωτών λειτουργούσαν στο Άμστερνταμ, τη Μασσαλία, την Τεργέστη, τη Μάλτα, την Αλεξάνδρεια, τη Μόσχα, το Ταγκανρόκ, την Οδησό, τη Βιέννη, την Κωνσταντινούπολη, τη Σμύρνη, τη Θράκη, τη Συρία και σ' άλλες περιοχές της Ασίας.⁴² Οι κοινές πολιτισμικές αξίες και οι δεσμοί

36. Νικόλαος Σακελλίων, *Συλλογή βιογραφιών διαφόρων Τηνίων*, Αθήνα 1994, σ. 70.

37. Κατά τη δεκαετία του 1820 εγκαταστάθηκε στην Τεργέστη η πλειονότητα των εμπόρων του χιώτικου δικτύου. Μεταξύ αυτών συναντάμε μέλη επώνυμων οικογενειών, όπως Σκαραμαγκά, Σεβαστόπουλου, Ροδοκανάκη, Γαλάτη και Ράλλη (Τζελίνα Χαρλαύτη, *Ιστορία της ελληνόκτητης ναυτιλίας 19ος-20ός αιώνας*, Αθήνα 2001, σ. 143, 506).

38. Βάσω Θεοδώρου, «Ευεργετισμός και όψεις της κοινωνικής ενσωμάτωσης στις παροιρίες (1870-1920)», *Τα Ιστορικά* 4 τχ. 7 (Δεκ. 1987) 119-154, 128.

39. Μαρία Χριστίνα Χατζηιωάννου, «Νέες προσεγγίσεις στη μελέτη των εμπορικών δικτύων της διασποράς. Η ελληνική κοινότητα στο Μάντσεστερ», *Τετράδια εργασίας* 28 (2005) 145-167, 165.

40. Κλάδοι της οικογένειας βρίσκονταν, ήδη από τα προεπαναστατικά χρόνια, εγκατεστημένοι, πλην της Τεργέστης, στο Λιβόρνο, στη Μασσαλία, στο Λονδίνο, στην Κωνσταντινούπολη, στη Σμύρνη και στο Ταγκανρόκ.

41. Τζελίνα Χαρλαύτη, «Το επιχειρηματικό δίκτυο των Ελλήνων της διασποράς. Η 'χιώτικη' φάση (1830-1860)», *Μνήμων* 15 (1993) 69-127, 91-92· Βασίλης Καρδάσης, *Ελληνικές οικογένειες στη νότια Ρωσία 1775-1861*, Αθήνα 1998, σ. 203.

42. S. D. Chapman, «The International Houses: The Continental Contribution to British Commerce, 1800-1860», *Journal of European Economic History* 6/1 (1977) 5-48, 38.

αμοιβαίας εμπιστοσύνης μεταξύ των εταίρων—συγγενών ανανέωναν τις κοινωνικοοικονομικές προτεραιότητες στο πεδίο της επιχειρηματικής οργάνωσης, συντελώντας στην αντιστάθμιση των όποιων αβεβαιοτήτων.⁴³ Με τη συμμετοχή του στην εμπορική επιχείρηση του πεθερού του, ο Πέτρος Σκαραμαγκάς επέτυχε συσσώρευση ικανού κεφαλαίου από την εμπορική του δράση στην Ανατολή.⁴⁴ Με τον τρόπο αυτόν διεύρυνε την επιχειρηματική του δραστηριότητα, επιδεικνύοντας επενδυτικό ενδιαφέρον και για άλλους κλάδους της οικονομίας, όπως τον χρηματοπιστωτικό και τον κλάδο των ασφαλίσεων (*Banca commerciale triestina* και *Assicurazioni Generali*). Μάλιστα, ο γάμος της θυγατέρας του Argentina με τον Στέφανο Ράλλη επεσφράγισε τις από καιρό δοκιμασμένες εμπορικές σχέσεις των δύο περιώνυμων οικογενειών από τη Χίο.⁴⁵

Το φαινόμενο των κοινωνικών επιγαμιών Ελλήνων της Τεργέστης, με κριτήρια αμιγώς εθνοθηρησκευτικά ή εθνοτοπικά, άρχισε σταδιακά να χάνει έδαφος ήδη από την δεύτερη δεκαετία του 19ου αιώνα, οπότε παρατηρήθηκαν γάμοι μικτοί με καθολικές/καθολικούς συζύγους, κυρίως μεταξύ των μελών των ανώτερων κοινωνικών ομάδων.⁴⁶ Ανάλογη ήταν η εξέλιξη και στην ελληνική εγκατάσταση της Βιέννης, όπου στο β' μισό του 18ου αιώνα υποχώρησαν σταδιακά η προέλευση από ισχυρούς εμπορικούς οικογενειακούς κλάδους και η κοινή εθνοτοπική καταγωγή ως κριτήρια για τη χάραξη γαμήλιων στρατηγικών, ενώ ταυτόχρονα εμφανίσθηκε ένα γαμήλιο πρότυπο («εξωγαμικό»). Αν και η τάση αυτή δεν μπορεί να θεωρηθεί απόλυτη—αφού οικογένειες με αψβουργικούς τίτλους ευγενείας (π.χ. Χατζημιχαήλ, Μανούση και Σίνα) υιοθετούσαν το πρότυπο της ενδογαμίας για περισσότερες γενιές⁴⁷— φαίνεται, όμως, να κέρδισε έδαφος στα ανώτερα κοινωνικά στρώματα των Ελλήνων της Βιέννης. Με αυτόν τον τρόπο, η επιλογή συζύγου δεν άνοιγε τον δρόμο μόνο για την ανάδειξη του ενδιαφερόμενου στο στενό πλαίσιο της κοινότητας, αλλά ευρύτερα, στη βιεννέζικη κοινωνία.⁴⁸ Εξάλλου, για τους «ξένους» της πολυεθνοτικής αυτοκρατορίας η σύναψη δεσμών εξ αγκιστείας με οικογένειες εγχώριων ευγενών γαιοκτημόνων, ανώτερων διοικητικών υπαλλήλων και στρατιωτικών λειτούργησε γενικότερα ως όχημα για κοινωνική ανέλιξη.

43. Richard Grassby, *Kinship and Capitalism. Marriage Family and Business in the English-Speaking World, 1580-1740*, Κέιμπριτζ 2001, σ. 413.

44. Nassiri, *Der Triester Handelsstand*, ό.π., σ. 95.

45. Στο ίδιο, σ. 73.

46. Από τα κατάστιχα γάμων της ελληνικής κοινότητας της Τεργέστης, προκύπτει ότι οι Έλληνες νυμφεύονταν ομόδοξες μέχρι το 1815 (Olga Katsiardi-Hering, «La presenza dei Greci a Trieste: tra economia e società (metà sec. XVIII-fine sec. XIX)», Roberto Finzi και Giovanni Panjek (επιμ.), *Storia economica e sociale di Trieste*, τ. 1, Τεργέστη 2001, σ. 519-546, 525).

47. Σειρηνίδου, *Έλληνες στη Βιέννη*, ό.π., σ. 95.

48. Σειρηνίδου, *Η ελληνική εγκατάσταση*, ό.π., σ. 98-99· της ίδιας, *Έλληνες στη Βιέννη*, ό.π., σ. 94-95.

Στην περίπτωση των Ελλήνων και Αρωμούνων της Πέστης, μια περαιτέρω επεξεργασία των πρωτογενών πηγών, διαθηκών ή και ληξιαρχικών μητρώων της ελληνικής και μακεδονοβλαχικής κοινότητας της πόλης, θα βοηθούσε να διαμορφωθεί μια πλήρης εικόνα για τις προτεραιότητες των ευπορότερων οικονομικά και ισχυρότερων κοινωνικά οικογενειών αναφορικά με τον γαμήλιο σχεδιασμό της οικογενειακής τους ζωής. Ηλικία, φύλο, κοινωνική θέση, θρήσκευμα και γενιά αποτελούν ασφαλή κριτήρια για μια τυπολογική ανάλυση των προτύπων γάμου. Επιπλέον, η εθνοτική διάσταση αποκτά ιδιαίτερο ενδιαφέρον στην εξέταση συγκλίσεων και αποκλίσεων όσον αφορά στη νοοτροπία, τη στάση και τις εν γένει επιλογές εκπροσώπων των δύο κυρίαρχων εθνοτικών ομάδων που συγκροτούσαν την κοινοτική συσσωμάτωση της συγγκρικής μητρόπολης. Από το πληροφοριακό υλικό που αντλήθηκε από τα βιβλία Γάμων, Βαπτίσεων και Θανάτων που αναφέρονται στα μέλη της ορθόδοξης κοινότητας της Αγίας Τριάδας στη Βιέννη, συνάγεται ότι οι αρωμουλικές καταγωγής έμποροι στην πόλη υπήρξαν κλειστή εθνοπολιτισμική ομάδα που αναπαραγόταν μέσα από την οικογένεια και την κουμπαριά.⁴⁹ Θα μπορούσε, άραγε, να ισχύει το ίδιο και για τους Μακεδονοβλάχους της Πέστης και αν ναι, έως πότε; Κατά τον Max Demeter Peyfuss, η κοινωνική τάξη και η θέση των Αρωμούνων στην πυραμίδα της αψβουργικής κοινωνίας καθόριζαν τα περιθώρια της κοινωνικής τους συμπεριφοράς.

Όπως υποστηρίζει ο αυστριακός ιστορικός, μπορούμε να υποθέσουμε ότι αρωμουλικές οικογένειες που ανήκαν στην κατώτερη αριστοκρατία προτιμούσαν έως το 1848/49 να συνάπτουν δια γάμου συγγενικές σχέσεις μεταξύ τους, υποκείμενες έτσι σε κανόνες ενδογαμίας.⁵⁰ Η πρακτική αυτή άρχισε πιθανόν να αλλάζει από το δεύτερο μισό του αιώνα. Είναι κοινός τόπος, άλλωστε, ότι από τα τέλη του 19ου αιώνα η αυξανόμενη συνύφανση τμημάτων της αριστοκρατίας με τμήματα της μεγαλοαστικής τάξης και της διοικητικής υψηλόβαθμης υπαλληλίας συνιστούσε πανευρωπαϊκό φαινόμενο, με τις εθνικές του βέβαια ιδιαιτερότητες.⁵¹ Στον παραπάνω προβληματισμό θα μπορούσε να προστεθεί και το παρακάτω ερώτημα που εξατομικεύεται σε μια μακεδονοβλαχική μεγαλοαστική οικογένεια στην Πέστη. Το σκηνικό της επιγαμίας μελών τρίτης και τέταρτης γενιάς των Μάνου με ευυπόληπτες και ισχυρές οικογένειες της εγχώριας συγγκρικής αστικής και γαιοκτητικής τάξης αντικατοπτρίζει απλά τον υψηλό βαθμό

49. Χατζηγιάννου, «Νέες προσεγγίσεις στη μελέτη των εμπορικών δικτύων της διασποράς», *ό.π.*, σ. 153.

50. Max Demeter Peyfuss, «Aromanian Landlords in the Banat around 1800», *Revista Istorică* 14 (2003) 59-82, 62.

51. Jürgen Kocka, «Το ευρωπαϊκό πρότυπο κι η γερμανική περίπτωση», *Αναζητήσεις της νεότερης γερμανόφωνης ιστοριογραφίας*, Αθήνα, EMNE-MNHMΩΝ, 2004, σ. 129-236, 220-221.

ενσωμάτωσής της στον κοινωνικό ιστό της χώρας στο β' μισό του αστικού αιώνα,⁵² Η μήπως έρχεται να απεικονίσει μια γενικότερη, βαθύτερη αλλαγή της περιόδου εκείνης όσον αφορά στον τρόπο με τον οποίον ανώτερα στρώματα της ελληνορθόδοξης κοινότητας κατέστρωναν τα σχέδια τους, ακολουθώντας την οδό του γάμου; Στην εξεύρεση ασφαλούς και πειστικής απάντησης θα βοηθούσε πιθανόν η έρευνα στο κοινοτικό αρχείο στη Βουδαπέστη όπου απόκεινται τα ληξιαρχικά βιβλία της κοινότητας.⁵³

Ένα άλλο σημαντικό ζήτημα, που συνδέεται με την αναπαραγωγή του κλειστού χαρακτήρα της εθνοτικής ομάδας στην οποία ανήκουν οι αστοί διαθέτες, είναι ο φόβος του προσηλυτισμού σε διαφορετικό δόγμα διαμέσου των μεικτών γάμων. Η αγωνία αυτή οδήγησε μέρος του παροικιακού κόσμου να αντιταχθεί στη θρησκευτική αφομοίωση και να αναζητήσει τρόπους θωράκισης της εθνοτικής και θρησκευτικής του ταυτότητας.⁵⁴ Το θέμα των μεικτών γάμων φαίνεται πως απασχόλησε τον Δημήτριο Καρτσιώτη, ένα από τα επιφανέστερα μέλη της ελληνικής παροικίας της Τεργέστης.⁵⁵ Παρότι ο ίδιος είχε νυμφευθεί ορθόδοξη ως προς το δόγμα, αλλά ξένη ως προς την εθνότητα, την Μαρία Voinovic –θυγατέρα του βαθύπλουτου Conte Joanne Voinovic,⁵⁶ μέλους της ιλλυρικής παροικίας της Τεργέστης– επεχείρησε να σχεδιάσει το μέλλον των ανιψιών του, θέτοντας τον γάμο με ομογενείς ως βασική προϋπόθεση για την προικοδότησή τους. Μετά τον θάνατο του πατέρα τους Ιωάννη Καρτσιώτη, ο Δημήτριος επιφορτίστηκε με τα καθήκοντα του κηδεμόνα. Η απόφασή του να προικίσει τις κόρες του αδελφού του συνοδεύθηκε με τη ρήτρα να παντρευτούν ομόδοξους και μάλιστα ελληνικής καταγωγής.⁵⁷

Στην Πέστη, αντίστοιχα, η Ελένη Ντέρρα, χήρα του Ναούμ Ντέρρα⁵⁸ –μέλους αριστοκρατικής οικογένειας στην Ουγγαρία, μακεδονοβλαχικής καταγωγής–

52. Μαντούβαλος, *Όψεις του παροικιακού ελληνισμού*, ό.π., σ. 69-71.

53. Τα βιβλία Γάμων, Βαπτίσεων και Θανάτων της Ελληνικής Εκκλησίας της Πέστης βρίσκονται επίσης μικροφωτογραφημένα στο Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών (Ενημερωτικό Δελτίο KNE-EIE 21, 1998, σ. 18-21).

54. Για τους μεικτούς γάμους στην ελληνική κοινότητα του Λιβόρνου βλ. Δέσποινα Βλάμη, *Το φιορίνι, το σιτάρι και η οδός του κήπου. Έλληνες έμποροι στο Λιβόρνο 1750-1868*, Αθήνα 2000, σ. 429-452.

55. Η οικογένειά του συμπεριλαμβανόταν, από το τελευταίο τέταρτο του 18ου αιώνα, στις πλουσιότερες οικογένειες Ελλήνων της πόλης, μαζί με τους Αντρουλάκη, Ταμπίσκο, Νιότη, Μπελλαγούρα, Πλασταρά, Κατράρο και Αντωνόπουλο (Katsiardi-Hering, «La presenza dei Greci», ό.π., σ.521).

56. Κατσιαρδή-Hering, *Η ελληνική παροικία*, ό.π., σ. 175.

57. Χριστίνα Κουλούρη, *Η βιβλιοθήκη της σχολής Καρτσιώτη στον Άγιο Ιωάννη Κουρουζιάς. Από την προεπαναστατική στη μεταεπαναστατική σχολική βιβλιοθήκη*, Άστρος 1991, σ. 31.

58. Füves, *Die Griechen in Pest*, ό.π., σ. 60-112, 517.

οργάνωσε το 1842 τη διανομή της περιουσίας της με κριτήρια όχι μόνον την ηλικιακή και οικογενειακή κατάσταση των κληρονόμων της αλλά και τη διαφύλαξη της ορθόδοξης πίστης της τρίτης γενιάς. Παρεμβαίνοντας στη θρησκευτική διαπαιδαγώγηση των απογόνων των τριών ανήλικων παιδιών της, Ναούμ, Μιχαήλ και Αλέξανδρου, η μητέρα τους ανέλαβε να ρυθμίσει τις κληρονομικές τους σχέσεις. Συγκεκριμένα, οι τρεις γιοι της υποχρεούνταν να νυμφευθούν με βάση το ορθόδοξο τελετουργικό και τα εγγόνια που έμελλε να γεννηθούν, έπρεπε να βαπτιστούν ορθόδοξοι χριστιανοί, προκειμένου, μετά την ενηλικίωσή τους, να μεταβιβαστούν τα μερίδια που θα κληρονομούσαν οι πατέρες τους.⁵⁹

Πέρα από τη γαμήλια πολιτική, που για την αστική τάξη στην Ευρώπη αποτελούσε μια προσπάθεια οριοθέτησής της απέναντι στ' άλλα κοινωνικά στρώματα,⁶⁰ η επιβίωση της οικογένειας ή ακόμα και της επιχείρησης δεν ήταν ανεξάρτητη από αυτόν καθαυτό το σχεδιασμό της διανομής της πατρικής περιουσίας. Στην Αψβουργική Αυτοκρατορία η επιχείρηση ήταν το κέντρο της ζωής των μεγαλεμπόρων, η πηγή του πλούτου τους, της κοινωνικής τους ανόδου, της πολιτικής τους επιρροής και του γοήτρου τους. Όπως και στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες του 19ου αιώνα, η οικογενειακή επιχείρηση μεταβιβαζόταν σε άρρενα κυρίως μέλη του στενού συγγενικού περιβάλλοντος του κατόχου της. Προνομιακή θέση στη διαδικασία αυτή κατείχε ο γιος ή οι γιοί του, ενώ σε περίπτωση που δεν υπήρχαν αγόρια στην οικογένεια, κληρονόμοι ορίζονταν οι γαμπροί ή οι ανεψιοί του.⁶¹

Στην ελληνική παροικία της Τεργέστης, δεδομένου ότι οι διαθέτες γράφτηκαν από εμπόρους, οι καθολικοί κληρονόμοι τους –και ως εκ τούτου τα άτομα που θα αναλάμβαναν την επιχείρηση– ήταν συνήθως γιοι ή αδελφοί των διαθετών, εγκατεστημένοι στην ίδια πόλη όπου διέμεναν μόνιμα οι διαθέτες ή σε πόλη στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, όπου είχε την έδρα του κάποιος από τα εμπορικά καταστήματα της επιχείρησης.⁶² Στο πλαίσιο του θεσμικού δια-

59. Madouvalos, «Familial structures and relationships in a bourgeois environment», ό.π.

60. Evans Richard, «Family and class in the Hamburg grand Bourgeoisie 1815-1914», Blackbourn David και Evans Richard (επιμ.), *The German Bourgeoisie*, Λονδίνο, Νέα Υόρκη 1993, σ. 115-139, 133.

61. Konstantinos Raptis, *Kaufleute im alten Österreich 1848-1900. Ihre Beziehungen zur Verwaltung und ihre Stellung in Wirtschaft, Gesellschaft und öffentlichem Leben*, Βιέννη 1996, σ. 135-137.

62. Olga Katsiardi-Hering, «Christians and Jewish Ottoman Subjects: Family, Inheritance and Commercial Networks between East and West (17th – 18th C.)», Simonetta Cavaciocchi (επιμ.), *The Economic Role of the Family from the 13th to the 18th Centuries*, Atti della XL Settimana di Studi (Prato, 6-10 aprile 2008): *La famiglia nell'economia europea/The Economic Role of the Family in the European Economy from the 13th to the 18th Centuries*, Istituto Internazionale di Storia Economica (E. Datini), Φλωρεντία, Firenze University Press, 2009 (υπό έκδοση), σ. 409-440, 433.

χωρισμού της αστικής κοινωνίας του 19ου αιώνα μεταξύ οικιακής και δημόσιας σφαίρας, καθώς και της ιεραρχικής οργάνωσής της με κριτήριο το φύλο, η προνομιακή θέση των αρρένων απογόνων θεωρούνταν κάθε άλλο παρά αυτονομία στη διαδικασία διαχείρισης της πατρικής περιουσίας και της επιχείρησης.

Οι σχέσεις συγγένειας λοιπόν συνδέονταν κατά τρόπο διαλεκτικό με την οικονομική διεργασία ως σύνολο, ενώ η εξουσία που θεμελιωνόταν στη συγγένεια νομιμοποιούσε τη διαφοροποίηση της θέσης των ατόμων, όσον αφορά στην πρόσβαση στους πόρους. Οι διαθέτες επέλεξαν συνήθως τους γιους τους ως κληρονόμους τους, ούτως ώστε να παραμείνει η επιχείρηση στο οικογενειακό δίκτυο.⁶³ Η περίπτωση του Νικόλαου Πλασταρά είναι χαρακτηριστική. Είκοσι δύο χρόνια μετά την εγκατάστασή του στην Τεργέστη (1765), ο γιαννιώτης επιχειρηματίας προχώρησε το 1787 στην ίδρυση εταιρείας με την επωνυμία «Νικόλαος Πλασταράς και Υιοί», συνάπτοντας συνεταιρικές σχέσεις με τα δύο ενήλικα άρρενα παιδιά του Ιωάννη (Δρόσο) και Γεώργιο, ενώ έως τότε είχε επιχείρηση μόνον με το όνομά του.⁶⁴ Αργότερα, το 1796, με βάση τη διαθήκη του, τους την παραχώρησε ολόκληρη, η οποία μετονομάστηκε σε «Υιοί Πλασταρά».⁶⁵ Η διατήρηση της αρρενογονικής γραμμής στη διαδοχή⁶⁶ αποτυπώνεται με κατηγορηματικό τρόπο στη διαθήκη, στην οποία εκδήλωσε την επιθυμία του να διατηρήσουν οι δύο γιοι του ακέραιη την επιχείρηση, προστατεύοντάς την από ζημιές. Παράλληλα, προσέθεσε ότι καμία από τις πέντε θυγατέρες του δεν είχε δικαίωμα συμμετοχής στο μετοχικό κεφάλαιο της εταιρείας.⁶⁷ Ο λόγος ήταν προφανής. Με τους γάμους που είχαν συνάψει με επιφανείς οικογένειες της ελληνικής παροικίας της Τεργέστης και της Βιέννης εντάσσονταν αυτομάτως σε άλλες, εκτός οικογενειακού πυρήνα, οικιακές ενότητες, γεγονός που τις καθιστούσε εξαρτημένες από τα συμφέροντα των συζύγων τους. Η απόφαση του πατέρα τους να αποσαφηνίσει το ιδιοκτησιακό καθεστώς της επιχειρησιακής του περιουσίας εκπορεύτηκε πιθανόν από το ότι προηγουμένως τις είχε προικοδοτήσει με χρηματικά κεφάλαια τοποθετημένα στην εμπορική του επιχείρηση, με ετήσια απόδοση 6%.

Στην παροικία των Ελλήνων της Βιέννης κεφαλαιούχοι ανέθεταν τα ηνία των εμπορικών τους οίκων στους γιους τους. Το γεγονός αυτό συνεπαγόταν για τα άρρενα τέκνα και μια ευνοϊκότερη θέση στο σύστημα διαχείρισης της πατρι-

63. Katsiardi-Hering, «La presenza dei Greci», *ό.π.*, σ. 528-529.

64. Κατσιαρδή-Hering, *Η ελληνική παροικία της Τεργέστης*, *ό.π.*, σ. 414.

65. Στο ίδιο, σ. 414.

66. Για την προβληματική της διαδοχής στις οικογενειακές εταιρείες βλ. Mary Rose, «Beyond Buddenbrooks: The Family Firm and the Management of Succession in Nineteenth Century Britain», Jonathan Brown και Mary Rose (επιμ.), *Entrepreneurship, Networks, and Modern Business*, Μάντσεστερ 1993, σ. 127-143.

67. A.S.T., Testamenti, b. 6 (1797) n. 628/1-16 (N. Πλασταράς) άρθρο 25.

κής περιουσίας. Παρ' όλο δηλαδή που τα μερίδια ήταν ίδια για όλα τα παιδιά του διαθέτη, ανεξαρτήτως φύλου και ηλικίας, δεν ήταν, όμως, ίδιες οι συνθήκες κατοχής τους. Ο μεγαλέμπορος Μιχαήλ Βρέτας Ζουπάν, ιδιοκτήτης ατομικής εμπορικής επιχείρησης με έδρα τη Βιέννη,⁶⁸ στη διαθήκη του (1790) όρισε τον γιο του Δημήτριο υπεύθυνο διαχειριστή της περιουσίας του, ενώ τα κληρονομικά μερίδια των αδελφών του θα παρέμεναν δεσμευμένα.⁶⁹

Εκτός από τους γιους, δικαίωμα στη συνέχιση της επιχείρησης είχαν και οι χήρες των ελλήνων μεγαλεμπόρων στην αυτοκρατορική πρωτεύουσα.⁷⁰ Αν και σπανίως ασκούσαν το δικαίωμα αυτό, χήρες αποκτούσαν κληρονομικά δικαιώματα επί των εμπορικών οίκων των συζύγων τους. Για παράδειγμα, σύμφωνα με τη διαθήκη του Θεόδωρου Τύρκα (1842), η σύζυγός του Μαρία ορίστηκε διαχειρίστρια, μαζί με τον Δημήτριο Τύρκα, του εμπορικού οίκου «Θεόδωρος και Δημήτριος Τύρκα». Η ίδια, όμως, παρέβλεψε την επιθυμία του μακαρίτη να συνεχίσει την επιχείρηση, προχωρώντας στην εκποίηση του μεριδίου της.⁷¹ Η ενασχόληση των χηρών με τις επιχειρηματικές δραστηριότητες των συζύγων τους συνάδει εξάλλου με τη γενικότερη αντίληψη που έβρισκε ολοένα και μεγαλύτερη απήχηση στην Ευρώπη, κατά τον 19ο αιώνα, ότι δηλαδή μια γυναίκα συμμετείχε σε επιχειρήσεις μόνον, όταν στερούνταν ιδίων πόρων ή δεν υποστηριζόταν οικονομικά από κάποιον άντρα.⁷²

Όπως επισημάνθηκε παραπάνω, η διαδοχή, κρίσιμος παράγοντας στη συνοχή της οικογενειακής επιχείρησης, είχε ιδιαίτερη σημασία στο πεδίο της κληρονομιάς. Εκτός από υλικό κεφάλαιο ο διαθέτης μεταβίβαζε στους κληρονό-

68. Σειρηνίδου, *Έλληνες στη Βιέννη*, ό.π., σ. 325.

69. Σειρηνίδου, *Η ελληνική εγκατάσταση*, ό.π., σ. 95-96.

70. Ο Γενικός Αστικός Κώδικας του 1812 θα μπορούσε να θεωρηθεί ο πιο προοδευτικός κώδικας της εποχής του, αφού θεωρητικά εξασφάλιζε στις γυναίκες έναν υψηλό βαθμό οικονομικής ανεξαρτησίας. Σε αντίθεση με τον Γαλλικό Αστικό Κώδικα και τα περισσότερα γερμανικά νομικά συστήματα, ο νόμος του 1812 παρείχε στις παντρεμένες γυναίκες πλήρη νομικά δικαιώματα, πέραν εκείνων των συζύγων τους (βλ. σχετικά Robert Beachy, «Women without Gender: Commerce, Exchange, and the Erosion of Female Guardianship in Germany, 1680-1830», D. R. Green και Alastair Owens (επιμ.), *Family Welfare: Gender, Property and Inheritance since the Seventeenth Century*, Westport, Praeger, 2004, σ. 195-216). Το γεγονός ότι οι γυναίκες με αυστριακή υπηκοότητα διατηρούσαν δικαιώματα επί της περιουσίας τους, όταν παντρεύονταν, χωρίς δηλαδή να αναγκάζονταν να την παραδώσουν στον σύζυγό τους, δημιουργούσε για αυτές μια ευοίωνη προοπτική για αυτόνομη επιχειρηματική δράση. Όμως, στην πραγματικότητα ο νόμος του 1812 υπέτασσε τις συζύγους στην κρίση και τον έλεγχο των αντρών τους, αφού, σύμφωνα με αυτόν, κάθε απόδοση της περιουσίας που δημιουργούνταν κατά τη διάρκεια του γάμου αντιπροσώπευε την πρωτοβουλία του συζύγου (βλ. παράγραφος 1237, Γενικός Αστικός Κώδικας 1812).

71. Σειρηνίδου, *Έλληνες στη Βιέννη*, ό.π., σ. 185-186.

72. Leonore Davidoff, Cathrine Hall, *Family Fortunes. Men and Women of the English Middle Class 1780-1850*, Λονδίνο, Νέα Υόρκη 2007, σ. 272.

μούς του και άυλο. Μαζί δηλαδή με την περιουσία του κληροδοτούσε ένα δίκτυο κοινωνικών σχέσεων και γνωριμιών, απαραίτητων για την επιτυχή πορεία των μελλοντικών επαγγελματικών σχεδίων των κληρονόμων. Τί γινόταν, όμως, όταν οι πρακτικές κληρονομιάς οριοθετούνταν από τις ρυθμιστικές διατάξεις του εκάστοτε ισχύοντος νομικού καθεστώτος; Ο νόμος κληρονομιάς του αυστριακού Γενικού Αστικού Κώδικα (*Allgemeines Bürgerliches Gesetzbuch*) του 1812 που διακανόνιζε την τύχη των έννομων σχέσεων του προσώπου μετά τον θάνατό του, επικύρωνε το γονικό σύστημα ως βάση της κληρονομικής διαδοχής. Επιπλέον παρείχε ίσο μερίδιο κληρονομιάς (*Erbteil*) μεταξύ των παιδιών, ανεξάρτητα από την ηλικία και το φύλο τους,⁷³ και περιόριζε την ελευθερία του διαθέτη διαμέσου της αρχής της νόμιμης μοίρας (*Pflichtteil*), που ήταν το ελάχιστο μερίδιο από την περιουσία του θανόντος.⁷⁴ Ο Δημήτριος Κατράρος (1838) προχώρησε στη μεταβίβαση του ημίσεος της κληρονομιάς του στον γιο του και διάδοχο της οικογένειας, Στυλιανό, ορίζοντάς τον καθολικό κληρονόμο. Προηγούμενως, όμως, είχε φροντίσει να τακτοποιήσει τα περιί νόμιμης μοίρας επί της κληρονομιάς του⁷⁵, που, σύμφωνα με τον Αστικό Κώδικα, ισοδυναμούσε με το ήμισυ της περιουσίας του. Νόμιμοι μεριδούχοι, πλην του γιου του, ήταν οι τέσσερις θυγατέρες του, Μαρία, Τζοζεφίνα, Άννα και Καρολίνα.⁷⁶

Σε αντίθεση με τους ομογενείς στη Βιέννη,⁷⁷ ο ορισμός της συζύγου ως καθολικού κληρονόμου αποτελούσε σχεδόν άγνωστο φαινόμενο στις διαθήκες των ελλήνων παροίκων στην Τεργέστη. Ο μικρός αριθμός συζύγων με την ιδιότητα αυτή οφείλεται στον πατερναλιστικό χαρακτήρα της πρακτικής κληροδοσίας των ελληνορθόδοξων στην Τεργέστη, σε αντίθεση με τους καθολικούς, προτεστάντες και εβραίους εμπόρους που όριζαν συχνά τις συμβίες τους δικαιούχους όλης της περιουσίας τους.⁷⁸ Το 1834 ο Γεώργιος Καρτσιώτης, αν και προχώρησε στην εκχώρηση κληρονομικών δικαιωμάτων στη σύζυγό του Σοφία, συγχρόνως την απέκλεισε από κάθε δικαίωμα ιδιοκτησίας επί της οικίας του στην Τεργέστη. Της κληροδότησε μόνον κινητά στοιχεία, όπως εισπρακτέα χρεόγραφα, τραπεζικά γραμμάτια, καταθέσεις, καθώς και την οικοσκευή της οικίας του. Η κατοικία, που της παραχώρησε για να μένει ισόβια, χωρίς δικαίωμα εκποίησης, έμελλε να μεταβιβασθεί, μετά τον θάνατό της, στα παιδιά του ανεψιού του Προκόπιου Καρτσιώτη.⁷⁹

Στις περιπτώσεις που οι διαθέτες επεφύλασσαν στο πεδίο της κληρονομιάς

73. Βλ. παράγραφος 763, Νόμος κληρονομιάς του Γενικού Αστικού Κώδικα 1812.

74. Βλ. παράγραφος 764-766, Νόμος κληρονομιάς του Γενικού Αστικού Κώδικα 1812.

75. Βλ. παράγραφος 532, Νόμος κληρονομιάς του Γενικού Αστικού Κώδικα 1812.

76. A.S.T., Testamenti, b. 18 (1838) n. 2659/2-4 (Δ. Κατράρος) άρθρο 14.

77. Σειρηνίδου, *Η ελληνική εγκατάσταση*, ό.π., σ. 94.

78. Nassiri, *Der Triester Handelsstand*, ό.π., σ. 78-79.

79. A.S.T., Testamenti, b. 16 (1834) 2350/4-8 (Γ. Καρτσιώτης) άρθρο 6.

ενεργό ρόλο σε θήλεα μέλη της οικογένειάς τους θα μπορούσε να προστεθεί εκείνη της Μυρτώς, μιας εκ των δύο θυγατέρων του Ιωάννη Σκαραμαγκά. Σ' αυτήν περιήλθε το σύνολο της πατρικής περιουσίας, κινητής και ακίνητης, λόγω απουσίας αρρένων απογόνων. Μετά από μία τέτοια απόφαση του πατέρα της, το 1875, η άμεση εμπλοκή της στην επιχείρησή του και η ανάληψη ευθυνών για την αξιοποίηση της οικογενειακής περιουσίας ως «γυναίκας απογόνου» δεν θα φάνταζαν παράταιρες. Ο Σκαραμαγκάς, όμως, την απέκλεισε από κάθε ανάμειξη στη λειτουργία της εμπορικής του επιχείρησης, τοποθετώντας επίτροπο τον σύζυγό της αλλά και παλαιό συντάιρο και γαμπρό του, Πέτρο Σκαραμαγκά. Στον τελευταίο ανέθεσε μάλιστα τη ρευστοποίηση του εταιρικού μετοχικού κεφαλαίου που του αναλογούσε, τερματίζοντας έτσι την επιχειρηματική του σταδιοδρομία. Ταυτόχρονα, του έδωσε την άδεια να ασκεί εμπόριο με βάση το υπάρχον νομικό καθεστώς της επιχείρησης «Ιωάννης Σκαραμαγκάς».⁸⁰ Η επιχείρηση δηλαδή θα εξακολουθούσε να δραστηριοποιείται, αυτή τη φορά, όμως, υπό τη διεύθυνση του συζύγου της θυγατέρας του.

Αν ο διαθέτης ήταν άκληρος, τότε αναζητούσε συνήθως πρόσωπα από το στενό συγγενικό του περιβάλλον. Ο Αντώνιος Αντωνόπουλος αναγνώρισε στο πρόσωπο του αδελφού του Γεώργιου τον καθολικό κληρονόμο της περιουσίας του. Στα 1819 τα δύο αδέρφια ίδρυσαν εμπορικό οίκο στην Τεργέστη. Από τους καρπούς της συνεταιρικής αυτής επιχείρησης προήλθε προφανώς το ποσό των 74.000 γροσίων που διέθεσε για τις ανάγκες της Ελληνικής Επανάστασης ο Γεώργιος Αντωνόπουλος ως ισχυρός οικονομικός της παράγοντας.⁸¹ Καταθέσεις στην Εθνική Χρηματιστική Τράπεζα –πρώτο πιστωτικό ίδρυμα του ελληνικού κράτους⁸²– μετοχές στην Εθνική Τράπεζα, κινητά και ακίνητα, καθώς και εμπορεύματα, τοποθετημένα σε αποθήκες της επιχείρησής του στην Ελλάδα, την Τεργέστη και σε άλλες περιοχές, πέρασαν στην κυριότητα του Γεωργίου Αντωνόπουλου. Συγχρόνως, όμως, τέθηκε υπεύθυνος για παροχή κάθε υλικής και ηθικής αρωγής προς τις αδελφές και τον αδελφό του Παύλο, καθώς και προς τον γιο του τελευταίου.⁸³

Η ανάγκη να παραμείνει η πατρική περιουσία στο στενότερο συγγενικό και οικογενειακό περιβάλλον και να μη διανεμηθεί σε πρόσωπα εκτός αυτού, υποθηκεύοντας έτσι το μέλλον της οικογένειας, οδήγησε τον Κυριάκο Κατράρο στην απόφαση να καλύψει το κενό από την απουσία κατιόντων συγγενών, καθι-

80. A.S.T., Testamenti, b. 4 (1883) n. 2 (I. Σκαραμαγκάς) άρθρα 12 & 13.

81. Κατσιαρδή-Hering, *Η ελληνική παροιμία της Τεργέστης*, ό.π., σ. 338, 585.

82. Ένα μέρος των μετόχων ή των δωρητών της Χρηματιστικής Τράπεζας που ιδρύθηκε το 1828 ήταν εκπρόσωποι του ομογενειακού κεφαλαίου (I. Α. Βαλαωρίτης, *Ιστορία της Εθνικής Τραπέζης της Ελλάδος 1842-1902*, Αθήνα 1902, φωτοτυπική έκδοση ΜΙΕΤ 1988, σ. 1-2).

83. A.S.T., Testamenti, b. 19 (1842) n. 2941/1-9 (Α. Αντωνόπουλος) άρθρο 4.

στώντας κληρονόμους της περιουσίας του τον αδελφό του Δημήτριο και τα τέκνα του αποθανόντος αδελφού τους, Πολυχρόνη.⁸⁴ Στους γιους και τις θυγατέρες του τελευταίου μεταβίβασε τις οικίες του στην *città nuova*, μέρος των οποίων είχε κληρονομήσει από τον θείο του Παράσχο Κατράρο, μεγαλέμπορο από το Ναύπλιο.⁸⁵ Επιπλέον, επρόκειτο να λάβουν, με τη μορφή προνομιακού κληροδοτήματος, ισόποσα μερίδια από τα κέρδη του ως συνεταίρου στην επιχείρηση του Δημήτριου Κατράρου, καθώς και το επενδυμένο στην εταιρεία μετοχικό του κεφάλαιο ύψους 25.000 φιορινιών.

Η «ανάρρηση» στη θέση του καθολικού κληρονόμου προσώπων που συνδέονταν με μακρόχρονους επαγγελματικούς δεσμούς με τον διαθέτη, λειτουργούσε μερικές φορές ως μέσο κάλυψης του κενού που δημιουργούνταν στην οικογενειακή συνέχεια εξαιτίας της ατεκνίας του θανόντος. Στο πλέγμα οικογένεια-επιχείρηση πρέπει να μας προβληματίσει και η πιθανότητα να καθορίζεται ή να επηρεάζεται η κληρονομική στρατηγική από τις επιχειρηματικές δραστηριότητες και εταιρικές συμμαχίες που κατά καιρούς συνήψαν έλληνες έμποροι μεταξύ τους. Η διαθήκη του Γεώργιου Μάντσου, μεγαλέμπορου στην Πέστη, που την συντάξε στα μέσα περίπου του 19ου αιώνα,⁸⁶ μας παρέχει εμμέσως στοιχεία γύρω από την εικόνα της επαγγελματικής ζωής των παροίκων της Πέστης και των τρόπων διευθέτησης των εμπορικών τους υποθέσεων. Η απόφαση του Μάντσου να ορίσει καθολικό κληρονόμο τον Στέφανο Μάνο, γιο του Δημήτριου Μάνου –φίλου και συνεργάτη του στο παρελθόν– συναρτήθηκε αφενός με την απουσία κατιόντων συγγενών και αφετέρου με τη μακρόχρονη εταιρική συνεργασία του με τον Στέφανο. Στις αρχές της δεκαετίας του 1840 οι δύο άντρες (Γ. Μάντσος και Στ. Μάνος) είχαν προχωρήσει στην από κοινού σύσταση ενός ομόρρυθμου εταιρικού σχήματος στην Πέστη με την επωνυμία «Μάντσος και Μάνος».⁸⁷

Οι διαθέτες μεριμνούσαν, επίσης, και για την οικονομική κάλυψη των θυγατέρων τους. Στη γαμήλια αγορά η προίκα που αντιμετωπιζόταν ως μέσο κοινωνικής κινητικότητας παρείχε στους επίδοξους γαμπρούς τα οικονομικά εχέγγυα για επιτυχή επαγγελματική καριέρα, αφού τους προσέφερε τη βάση για την υλοποίηση των επιχειρηματικών τους σχεδίων.⁸⁸ Οι προίκες με αποδέκτες

84. A.S.T., Testamenti, b. 16 (1834) n. 2358/2-6 (Κ. Κατράρος) άρθρο 10.

85. Κατσιαρδή-Hering, *Η ελληνική παροικία*, ό.π., σ. 173.

86. Madouvalos, «Familial structures and relationships in a bourgeois environment», ό.π.

87. Μαντούβαλος, *Όψεις του παροικιακού ελληνισμού*, ό.π., σ. 202-274.

88. Ως γνωστό, ο θεσμός της προίκας είναι ιστορικά προσδιορισμένος και ανταποκρίνεται στις κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες κάθε εποχής. Ίσως δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι ο Ludwig von Maurer, στο πλαίσιο της έρευνάς του για το εθιμικό δίκαιο στη Χίο, επεσήμανε την αμιγώς οικονομική διάσταση της προίκας και τη σύνδεσή της με τα επιχειρηματικά σχέδια των εμπόρων στο νησί, πατρίδα πολλών Ελλήνων της Τεργέστης. «Η προίξ της γυναικός θεωρείτο ως κτήμα ανεκποίητον κοινή ούσα διά τους συζύγους και τα εκ

κυρίως επιχειρηματίες ήσαν, ως επί το πλείστον, χρηματικές, που λειτουργούσαν, μεταξύ άλλων, ως κεφάλαια προς επένδυση. Ο Ιωάννης Σκαραμαγκάς ανέθεσε στην κληρονόμο του, Μυρτώ, να επιστρέψει στη σύζυγό του 12.000 φιορινία, ποσό που της αναλογούσε από την προίκα της. Συγχρόνως, ανέλαβε να φροντίσει και το μέλλον της ανήλικης κόρης του, Αμαλίας. Αν παντρευόταν πριν την ενηλικίωσή της ή την ημέρα της ενηλικίωσής της, ως προίκα προοριζόταν το ποσό των 100.000 φιορινιών.⁸⁹ Ο Κυριάκος Κατράρος έλαβε ως προίκα κεφάλαιο 31.000 βενετικών λιρών, που, μετά τον θάνατό του, έπρεπε να περιέλθουν στη σύζυγό του.⁹⁰ Άλλωστε, οι χήρες δικαιούνταν την επανάκτηση της προίκας τους.

Οι γιοι και οι κληρονόμοι επωμιζόνταν επίσης τη συντήρηση της συζύγου του θανόντος, όταν η προίκα της χρησιμοποιούνταν για την κάλυψη επιχειρηματικών αναγκών.⁹¹ Συνήθως, η κατοικία του διαθέτη παρέμενε σε αυτήν ως επικαρπία, όπως παρατηρήθηκε στην περίπτωση της Σοφίας Καρτζιώτη, ενώ πάγια έξοδα για τις βιοτικές της ανάγκες καλύπτονταν από εισπράξεις ενοικίων. Κατά τη διαθήκη του Κυριάκου Κατράρου, η Αγγελική Κατράρου θα επικαρπινόταν τη συζυγική της κατοικία, ενώ, παράλληλα, η οικονομική εκμετάλλευση κατοικιών και γαιών από την περιουσία του θα της εξασφάλιζε ένα σταθερό εισόδημα. Ο Κυριάκος, όμως, προχώρησε και σε μια περαιτέρω διευθέτηση προς όφελος της *diletissima consorte*. Γνωρίζοντας τα αρνητικά συναισθήματα που έτρεφε η Αγγελική για το κτήμα και την αγροικία στην εξωτερική αστική ζώνη της Τεργέστης, *Chiarbola Inferiore*,⁹² της άφησε περιθώριο ελεύθερης επιλογής: επαφιόταν δηλαδή στην ευχέρειά της να απολαμβάνει ή όχι τους «καρπούς» από την εκμίσθωση των παραπάνω ακινήτων. Στην περίπτωση που εκείνη αρνιόταν την επικαρπία και συμφωνούσε στη μεταβίβαση των παραπάνω ακινήτων στους κληρονόμους του Κυριάκου Κατράρου, τότε οι τελευταίοι υποχρεούνταν να της καταβάλλουν ισοβίως το αντίτιμο των 300 φιορινιών.⁹³

Η υποχρέωση των διαθετών να προνοούν για το μέλλον των συζύγων τους επιβαλλόταν από τον ίδιο τον ρόλο που διαδραμάτιζε η γυναίκα στον οικιακό πυρήνα. Ως εξαρτημένα μέλη της οικογένειας βρισκόνταν κάτω από την προστατευτική ομπρέλα των ανδρών τους. Περιορισμένες στα συζυγικά τους

του γάμου γεννώμενα παιδιά. Εάν ο σύζυγος εμπόρευε, εάν ήθελε πτωχέυση, η προίξ έχαιρε σιωπηράν νόμιμον υποθήκην επί της κινητής και ακινήτου ουσίας του». (Δημήτριος Γκίνης, «Το εξ εθίμων δίκαιον των Χίων επί τουρκοκρατίας», *Ελληνικά* 11 (1939) 299-306, 302).

89. A.S.T., Testamenti, b. 4 (1883) n. 2 (I. Σκαραμαγκάς) άρθρο 5.

90. A.S.T., Testamenti, b. 16 (1834) n. 2358/2-6 (Κ. Κατράρος) άρθρο 3.

91. Katsiardi-Hering, «La presenza dei Greci a Trieste», ό.π., σ. 529.

92. Marta Verginella, «La campagna triestina», Finzi, Panariti, Panjek (επιμ.), *Storia economica e sociale di Trieste*, τόμ. II: *La città...*, σ. 461-482, 471.

93. A.S.T., Testamenti, b. 16 (1834) n. 2358/2-6 (Κ. Κατράρος) άρθρο 2.

καθήκοντα, επιφορτισμένες με την ανατροφή και συχνά με την κηδεμονία των παιδιών τους, μέχρι την ενηλικίωσή τους,⁹⁴ κατείχαν κεντρική θέση στη διανομή της περιουσίας. Τι συνέβαινε, όμως, όταν οι συμβίες δεν υποτάσσονταν «τους ιδίους ανδράσιν, ως τω Κυρίω, ότι ο ανήρ κεφαλή επί της γυναικίς», και ήσαν «ακατήχητες εις τα ιερά χρέη» τους, όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο Νικόλαος Παπανικολάκης για τη σύζυγό του Ελένη; Πρόσφυγας στην Τεργέστη, μετά την καταστροφή της Χίου, μέσα σε συνθήκες στέρησης, προχώρησε το 1836 σε ρύθμιση της κληρονομιάς της ακίνητης περιουσίας του στις Σέρρες, όπου και διέμεναν μόνιμα η Ελένη και η κόρη τους, Αγγελική. Παρά την ανάρμοστη και ηθικά μεμπτή συμπεριφορά της πρώτης, την οποία στηλιτεύει στη διαθήκη του, της παρέιχε το δικαίωμα να διαμένει στην οικογενειακή εστία, εξασφαλίζοντάς της όρους αξιοπρεπούς διαβίωσης.⁹⁵

Κατά κύριο λόγο, οι αστοί διαθέτες στην Τεργέστη, και όχι μόνον, μεταβίβαζαν στα τέκνα τους, θήλεα και άρρενα, ακίνητα, όπως οικίες, μαγαζιά και αποθήκες, αξιόγραφα, πολυτελή αντικείμενα και μετρητά.⁹⁶ Ο Ιωάννης Σκαρμαγκάς, εκτός από τις 8.000 στερλίνες και δεκαπέντε μετοχές μιας σιδηροδρομικής εταιρείας που είχε δωρίσει στη θυγατέρα του Ενρικήτα, όταν παντρεύτηκε, της μεταβίβασε επιπλέον μια οικία στην ενορία του San Giovanni στην Τεργέστη, καθώς και έναν ξενώνα με περίβολο στη Sessana, εξοχική περιοχή κοντά στην Τεργέστη. Όταν δεν υπήρχαν *assendenti* και *discendenti*, ο διαθέτης κληροδοτούσε ακίνητα περιουσιακά στοιχεία σε άτομα του ευρύτερου οικογενειακού του περιβάλλοντος. Οικίες στην Τεργέστη που ανήκαν στον Κυριάκο Κατράρο, εξ ολοκλήρου ή κατά ένα μέρος, κληρονόμησαν ο αδελφός του, Δημήτριος, και τα παιδιά του έτερου αδελφού του, Πολυχρόνη.⁹⁷ Την ακίνητη περιουσία του στην Κεφαλονιά, που είχε κληρονομήσει από τον πατέρα του, άφησε ο Κάρλος Πελεγκρίνης στον εξάδελφό του Αντρέα Φωκά και στους γιους του Γεράσιμου Χωραφά, επίσης ξαδέλφια του.⁹⁸ Την πατρική ακίνητη περιουσία στην Ανδρίτσαινα και στη Μακρисиά, κεφαλοχώρι της Ηλείας, που αποτελούνταν από μύλους και μία κατοικία, παραχώρησε ο Αντώνιος Αντωνόπουλος στον γιο του αδελφού του Παύλου.⁹⁹ Στα 1846, ο εμποροκτηματίας Σπυρίδων

94. Ενδιαφέρουσα είναι η περίπτωση του Giorgio Alvaniti, εβραίου εμπόρου από την Τεργέστη, που, στη διαθήκη του (1894), όρισε τον ανήλικο γιο του Κωνσταντίνο ως καθολικό κληρονόμο και υπεύθυνο για τη φροντίδα της μητέρας του (Nassiri, *Der Triester Handelsstand*, ό.π., σ. 79).

95. A.S.T., Testamenti, b. (1836) n. 2541/1-14 (N. Παπανικολάκης).

96. Nassiri, ό.π., σ. 93.

97. A.S.T., Testamenti, b. 16 (1834) n. 2358/2-6 (Κ. Κατράρος) άρθρο 10.

98. A.S.T., Testamenti, b. 6 (1821) n. 4377/1-4379/3 (Κ. Πελεγκρίνης).

99. A.S.T., Testamenti, b. 19 (1842) n. 2941/1-9 (Α. Αντωνόπουλος) άρθρο 2.

Σακελλάριος από το Λιβάρτζι Καλαβρύτων,¹⁰⁰ κληροδότησε σ' έναν ευρύ κύκλο συγγενικών του προσώπων ακίνητα που κατείχε στην Πελοπόννησο. Στον γιο της αδελφής του, Πανάγο Μακρυγιάννη, και στους κληρονόμους αυτού άφησε τον σταφιδαμπελώνα του στην Πάτρα, μαζί με την οικία, το περιβόλι και το αλώνι του υποστατικού. Πιθανόν, η έκταση αυτή να αποτελούσε κάποτε μέρος των εθνικών γαιών, πριν δηλαδή τεθεί σε εφαρμογή ο νόμος του 1835 «Περί προικοδοτήσεως των ελληνικών οικογενειών», που έδωσε τη δυνατότητα σε ιδιώτες να αγοράσουν χιλιάδες στρέμματα εθνικής γης σε σταφιδοπαραγωγές επαρχίες.¹⁰¹ Στους ανεψιούς του Γεώργιο και Χαράλαμπο Παλαιολόγο δώρισε από 5 έως 6 στρέμματα από τον ίδιο αμπελώνα, ενώ στον ανεψιό του Αναγνώστη Παναγιώτη Οικονόμο κληροδότησε, πλην των κινητών του στοιχείων, χωράφια, αμπέλια και άλλα ακίνητα, μερίδιο της πατρικής και μητρικής του περιουσίας στο Λιβάρτζι.¹⁰²

Από τον σχεδιασμό της διανομής της περιουσίας δεν εξαιρούνταν τα πρόσωπα εκείνα που δεν υπάγονταν στο στενό ή ευρύτερο οικογενειακό πυρήνα, αλλά συνδέονταν με τις οικιακές ανάγκες των ελλήνων διαθετών. Εκτός, δηλαδή, από συγγενείς τους που διέμεναν στην Τεργέστη ή στον τόπο καταγωγής τους,¹⁰³ στις διαθήκες εμφανίζονται ως κληροδόχοι άτομα που απασχολούνταν συνήθως στην υπηρεσία τους είτε ως οικιακοί βοηθοί¹⁰⁴ και εργάτες στα κτήματά τους

100. Ο Σπυρίδων Σακελλάριος εγκατέλειψε –άγνωστο πότε– τον τόπο καταγωγής του, το Λιβάρτζι Καλαβρύτων, και μετοίκησε στην Τεργέστη, όπου, εμπορευόμενος, απέκτησε μεγάλη κινητή και ακίνητη περιουσία στην Τεργέστη και την Πάτρα. Όσο καιρό διέμενε στο εξωτερικό, δεν φαίνεται να διακόπτει την εμπορική του επικοινωνία με το λιμάνι στη βορειοδυτική ακτή της Πελοποννήσου. Πιθανόν, μάλιστα, να ανήκε στους ετερόχθονες εμπόρους που έφθασαν, τη δεκαετία του 1830, στην πόλη του Πατραϊκού Κόλπου, με σημαντικά κεφάλαια, τα οποία επένδυσαν στην αγροτική παραγωγή, ιδιαίτερα της σταφίδας (Νίκος Μπακουνάκης, *Πάτρα 1828-1860. Μια ελληνική πρωτεύουσα στον 19ο αιώνα*, Αθήνα 1995, σ. 72-73). Στα κατάστιχα «Portata dei Bastimenti arrivati a Trieste...1827-1830», το όνομά του καταγράφεται ανάμεσα σε εκείνα των ελλήνων εμπόρων της Τεργέστης προς τους οποίους προορίζονται εμπορεύματα από τα ερχόμενα πλοία (Κατσιαρδή-Hering, *Η ελληνική παροικία*, ό.π., σ. 617-618). Στις αρχές της δεκαετίας του 1840, ως κάτοικος της Τεργέστης, ασκούσε λιανικό εμπόριο ραχής και άλλων ειδών, που μετέφερε από την Πελοπόννησο. Μαζί με τον συνétairo του Σπυρίδωνα Μέγαρη, κάτοικο Πατρών, είχε στην κατοχή του «εργαστήριο» (μαγαζί) με αποθήκες στο ισόγειο της κατοικίας του στην Τεργέστη. Από τα 1844 εξακολουθούσε να δραστηριοποιείται επιχειρηματικά στην Τεργέστη, εμπορευόμενος ραχή· αυτή την φορά, όμως, ως έλληνας υπήκοος (A.S.T., Testamenti, b 19 (1846) n. 3162 (Σ. Σακελλάριος), άρθρο 6, φ. 8).

101. Χ. Μούλιας, *Το λιμάνι της σταφίδας, Πάτρα 1828-1900*, Πάτρα 2000, σ. 216.

102. A.S.T., Testamenti, b 19 (1846) n. 3162 (Σ. Σακελλάριος) άρθρο 5.

103. Σ' όλες σχεδόν τις διαθήκες που μελέτησα οι διαθέτες άφησαν σε συγγενείς τους, ως επί το πλείστον, χρηματικά ποσά (αδέλφια, ξαδέλφια, ανίψια, εγγόνια και θείους) με τη μορφή είτε της προίκας είτε της κληροδοσίας.

104. Nassiri, *Der Triester Handelsstand*, ό.π., σ. 64.

είτε ως υπάλληλοι και γραμματείς στα εμπορικά τους καταστήματα. Μερικοί από αυτούς, μάλιστα, φαίνεται πως εξαργύρωναν τα χρόνια προσφοράς και αφοσίωσης στους εργοδότες τους. Στη διαθήκη της που την υπογράφει με τα επώνυμα των δύο συζύγων της, Αγγέλου Γιαννικέση και Γεώργιου Κανέλλου¹⁰⁵, η Δέσποινα Γιαννικέση Κανέλλου κληροδότησε χρηματικά ποσά σ' έναν αριθμό προσώπων, όπως αμαξάδες, οικιακούς βοηθούς, θυρωρούς, μαγείρισσες και αγρότες, που εργάζονταν για τη συντήρηση του νοικοκυριού και την προσωπική εξυπηρέτησή της.¹⁰⁶

Για τον Αντώνιο Αντωνόπουλο, κριτήρια κληροδοσίας αποτελούσαν ο χρόνος υπηρεσίας και οι σχέσεις εμπιστοσύνης που είχε διαμορφώσει με το υπηρετικό προσωπικό του. Η βοηθός του Peppa Corretti επρόκειτο να λάβει κεφάλαιο 1000 φιορινιών, υπό την προϋπόθεση να τον υπηρετεί έως τον θάνατό του.¹⁰⁷ Αντιθέτως, η Luigia Mairet, γκουβερνάντα για μεγάλο χρονικό διάστημα στην οικία Σκαραμαγκά, αντιμετωπίστηκε ευνοϊκότερα από τον εργοδότη της. Ο Ιωάννης Σκαραμαγκάς την θεωρούσε αναπόσπαστο μέλος της οικογένειας και, ως εκ τούτου, αισθανόμενος το χρέος να την συντρέξει οικονομικά, της κληροδοτούσε ισοβίως και για κάθε χρόνο 600 φιορίνια. Επιπλέον, η Mairet μπορούσε να αποσυρθεί από τα καθήκοντά της, οποιαδήποτε στιγμή εκείνη το επιθυμούσε, ενώ θα είχε και τη δυνατότητα να διαμένει στην έπαυλη του διαθέτη στη Sessana, ύστερα, όμως, από συνεννόηση με τη σύζυγό του ή την κληρονόμο του.¹⁰⁸

Εκτός από την εξασφάλιση των υλικών όρων αναπαραγωγής της οικογένειάς του και την εξατομικευμένη κληροδοσία, ο πάροικος που συνέτασσε τη διαθήκη του είχε εν πολλοίς συνείδηση του κοινωνικού του χρέους, συνυφασμένου με την ιδεολογία του ευεργετισμού. Άλλωστε, ο βαθμός ενασχόλησής του με τα κοινά προσδιόριζε συχνά την έκταση της οικονομικής συνδρομής και προσφοράς του στην κοινότητα και το κοινωνικό σύνολο, ενώ συγχρόνως όριζε εκ νέου, κάθε φορά, το πολιτικό περιεχόμενο της ταυτότητάς του ως κύριου παράγοντα δόμησης του κοινωνικού οργανισμού. Εξάλλου είναι γνωστό ότι η

105. Ο πρώτος της σύζυγος, ο ζακυνθινός καταγωγής Άγγελος Γιαννικέσης, ήταν μια από τις πιο ισχυρές οικονομικές προσωπικότητες της ελληνικής παροικίας και της οικονομίας της Τεργέστης στα μέσα του 19ου αιώνα. Πρωταγωνίστησε στην ίδρυση του Adriatico Banco d'Assicurazione, το 1826. Μετά τον θάνατό του, η Δέσποινα Ράλλη παντρεύτηκε τον Γεώργιο Κανέλλο, στον οποίον άφησε περιουσία μόνον τα έπιπλα του δωματίου του και ισόβια έσοδα 1.200 φράγκα ετησίως (Katsiardi-Hering, «La presenza dei Greci a Trieste», ό.π., σ. 529, σ. 533).

106. A.S.T., Testamenti, b. 2 (1889) n. 4897/2-5 (Δ. Γιαννικέση-Κανέλλου) άρθρο 8.

107. Στους άλλους υπαλλήλους του μεταβίβασε πολύ μικρότερα ποσά. Όσοι εργάζονταν στην οικία του λιγότερο από ένα χρόνο θα εισέπρατταν ως κληροδοσία 25 φιορίνια, ενώ όσοι απασχολούνταν περισσότερο δικαιούνταν το διπλάσιο ποσό (A.S.T., Testamenti, b.19 (1842) n. 2941/1-9 (Α. Αντωνόπουλος) άρθρο 1.

108. A.S.T., Testamenti, b. 4 (1883) n. 2 (I. Σκαραμαγκάς) άρθρο 8.

φιλανθρωπία στην Ευρώπη τον 19ο αιώνα συνιστούσε πεδίο συγκρότησης της αστικής ταυτότητας. Για την ελίτ της Τεργέστης, οι φιλανθρωπικές πρακτικές αποκτούσαν συχνά τη μορφή δωρεών, κληροδοτημάτων, υποτροφιών και προσόδων από φιλανθρωπικούς οργανισμούς. Πίσω, όμως, από τους κοινωνικούς στόχους των φιλανθρωπικών κύκλων κρυβόταν η ανάγκη για πειθαρχία και ηθικοποίηση των επικίνδυνων τάξεων.¹⁰⁹

Η ιδιωτική φιλανθρωπική πρωτοβουλία ως γενικευμένη απόπειρα κοινωνικής ένταξης και ελέγχου των φτωχότερων στρωμάτων εκφράζεται έντονα στις διαθήκες των ελλήνων παροίκων. Με τη διαθήκη του στα 1825 ο Ιάκωβος Ν. Παξιμάδης δώρισε 100 φιορίνια στο πτωχοκομείο της κοινότητας και 400 φιορίνια στους φτωχούς Ρωμιούς, τις χήρες και τα ορφανά που είχαν καταφθάσει τρία χρόνια πριν στη Τεργέστη, ως πρόσφυγες από τη Χίο, μετά την καταστροφή της νήσου.¹¹⁰ Η παροχή βοήθειας, με τη μορφή κληροδοτήματος, προς τις ευπαθείς αυτές ομάδες από τη Χίο, δεν ήταν ίσως τυχαία, αν λάβουμε υπόψη τη στάση του διαθέτη απέναντι στο προσφυγικό ζήτημα, στα 1823, όταν κλήθηκε να αντιμετωπίσει η κοινότητα το οικονομικό πρόβλημα που προέκυψε από τις έκτακτες κοινοτικές οικονομικές ενισχύσεις των φτωχών προσφύγων.¹¹¹

Η ανακούφιση φτωχών μελών της ελληνικής κοινότητας στην Τεργέστη αποτελούσε μία από τις προτεραιότητες των εύπορων παροίκων. Η μέριμνα για την τύχη των άπορων άγαμων κορασίδων εκφράζεται συχνά στις διαθήκες μέσα από την προικοδοσία. Η χορήγηση προίκας σε έντιμα κορίτσια της πόλης ή η οικονομική υποστήριξη φτωχών ζευγαριών αποσκοπούσαν στη συγκράτηση του αυξανόμενου αριθμού νόθων που παρατηρούνταν στο σώμα του αστικού προλεταριάτου.¹¹² Η πρακτική αυτή συνδεόταν επίσης με μια γενικότερη σταυροφορία ηθικής που εξαπολύθηκε στο δεύτερο, κυρίως, μισό του 19ου αιώνα, με σκοπό την επιβολή στις εργατικές τάξεις των ηθικών οφελών της ιδεολογίας της οικογένειας. Παραδείγματός χάριν, ο μεγαλέμπορος Αντώνιος Αντωνόπουλος ανέλαβε να αποκαταστήσει, με την παροχή προίκας, τα ορφανά κορίτσια και τα θήλαα ανύπαντρα μέλη φτωχών οικογενειών της κοινότητας.¹¹³ Προκειμένου,

109. Η ηθικοποιητική λειτουργία της φιλανθρωπικής δράσης βρίσκεται στο μικροσκόπιο της έρευνας ιστορικών που αναλύουν το λόγο των ιδρυτικών πράξεων και των κανονιστικών κειμένων που ρύθμιζαν την οργάνωση ασύλων για άστεγους και ιδρυμάτων για επαίτες, ορφανά, έκθετα κτλ. (Βάσω Θεοδώρου, «Ερμηνευτικές προσεγγίσεις της φιλανθρωπίας. Από τον κοινωνικό έλεγχο στην αμοιβαιότητα», *Μνήμων* 25 (2003) 171-184, 174).

110. A.S.T., Testamenti, b. 14 (1825) n. 1867/1-1868/13 (I. Παξιμάδης).

111. Για τους πρόσφυγες από τη Χίο και τη γενική αντιμετώπιση του προσφυγικού ζητήματος από την ελληνική κοινότητα της Τεργέστης βλ. Κατσιαρδή-Hering, *Η ελληνική παροικία της Τεργέστης*, ό.π., σ. 356-367.

112. Nassiri, *Der Triester Handelsstand*, ό.π., σ. 62.

113. A.S.T., Testamenti, b. 19 (1842) n. 2941/1-9 (A. Αντωνόπουλος) άρθρο 1.

μάλιστα, να στηρίξει οικονομικά την προοπτική του γάμου τους, ο Αντωνόπουλος όρισε ως ρήτρα στη διαθήκη του τη νόμιμη ένωση με ορθόδοξους ελληνικής καταγωγής. Η ανησυχία αυτή, που, όπως είδαμε παραπάνω, συμμεριζόταν ένας αριθμός παρόικων, όταν διαμόρφωναν τις γαμήλιες στρατηγικές της οικογένειάς τους, φαίνεται πως εκφραζόταν και σ' επίπεδο κοινότητας, όπου ο κίνδυνος για υπονόμηση της εθνοθησκευτικής φυσιογνωμίας του ελληνικού στοιχείου στο καθολικό περιβάλλον ήταν ακόμα μεγαλύτερος.

Χρηματικές δωρεές προς άπορους ομογενείς, ιερείς, αλλά και προς την ίδια την εκκλησία του Αγίου Νικολάου συνοδεύονταν πολλές φορές με τον όρο να τελούνται συλλείτουργα στη μνήμη του διαθέτη και των συγγενών του.¹¹⁴ Επομένως, η αίσθηση του κοινοτικού καθήκοντος του διαθέτη διαπλεκόταν συχνά με εκδηλώσεις θρησκευτικότητας. Ο Αντώνιος Αντωνόπουλος που υπήρξε μέλος σε επιτροπές της ελληνικής κοινότητας στην Τεργέστη¹¹⁵ και επίτροπος του ελληνικού σχολείου, κατά το διάστημα 1823-1830,¹¹⁶ άφησε στην κοινότητα, ως κληροδότημα, κεφάλαιο ύψους 1.500 φιορινιών, καθώς και 2% από τους τόκους της ακίνητης περιουσίας του. Το ποσό αυτό που ξεπερνούσε την απλή συμβολική χειρονομία και συνιστούσε πραγματική δωρεά, προοριζόταν για την ενίσχυση της εκκλησίας, των ελληνικών σχολείων και των φτωχών ομογενών. Η εν λόγω χρηματική δωρεά προϋπέθετε την ετήσια τέλεση δύο μνημόσυνων για τη σωτηρία της ψυχής του κληροδότη και των συγγενών του.¹¹⁷

Βασική πηγή εσόδων για την κοινότητα ήταν τα μεγάλα κληροδοτήματα. Στην διαθήκη της η Δέσποινα Γιαννικέση Κανέλλου, του γένους Ράλλη, πρόεβλεψε τη σύσταση ιδρύματος, με την επωνυμία *Despina ed Angelo Giannichesi*, υπό την επιτροπεία και τη διοίκηση της ελληνικής κοινότητας της Τεργέστης,

114. Η παραγγελία μνημόσυνων σε περιοδικά διαστήματα δεν γινόταν μόνον από μέλη της ελληνικής κοινότητας της Τεργέστης, αλλά και από σέρβους διαθέτες που επιζητούσαν να εκδηλώσουν μετάνοια για τις πράξεις τους και να ζητήσουν άφεση αμαρτιών. Με αυτόν τον τρόπο εξαγόραζαν τη θρησκευτική μεσολάβηση για τη σωτηρία των ψυχών τους με δωρεές προς μοναστήρια –κυρίως προς λατρευτικά κέντρα της ορθοδοξίας με διεθνή ακτινοβολία, όπως στο Άγιο Όρος, το Σινά και τα Ιεροσόλυμα, ή τοπική ευβέλεια– εκκλησίες και κληρικούς που βρίσκονταν στον τόπο καταγωγής τους ή και αλλού (Katsiardi-Hering, «Christians and Jewish Ottoman Subjects», ό.π., σ. 432). Ο Νικόλαος Παπανικολάκης, λόγω χάριν, κληροδότησε χρηματικά ποσά στο Άγιο Όρος, τη μονή του Αγίου Ιωάννου του Προδρόμου και την εκκλησία των Αγίων Θεοδώρων στις Σέρρες, αλλά και στον εφημέριο της ενορίας του, Αγίας Μαρίας, στις Σέρρες, και τον μητροπολίτη Σερρών. A.S.T., Testamenti, b. (1836) n. 2541/1-14 (N. Παπανικολάκης). Σε εκκλησίες και μοναστήρια της πατρίδας του, του Αγίου Ιωάννη της επαρχίας Ναυπλίας, καθώς και σε μοναστήρια και σκήτες του Αγίου Όρους αφιέρωσε ο Γεώργιος Καρτσιώτης διάφορα χρηματικά ποσά (A.S.T., Testamenti, b. 16 (1834) 2350/4-8 (Γ. Καρτσιώτης) άρθρο 5).

115. Κατσαρδή-Hering, *Η ελληνική παροιμία της Τεργέστης*, ό.π., σ. 220, 241.

116. Στο ίδιο, σ. 262.

117. A.S.T., Testamenti, b. 19 (1842) n. 2941/1-9 (A. Αντωνόπουλος.) άρθρο 1.

την οποία και όρισε καθολική κληρονόμο του. Τα έσοδα από το ιδρυτικό κεφάλαιο που θα προερχόταν από την εκμετάλλευση της ακίνητης περιουσίας της, την πώληση των κοσμημάτων, των έργων τέχνης και των ασημικών της, καθώς και την εξαργύρωση των συναλλαγματικών της, θα διατίθεντο εν μέρει στην προικодότηση φτωχών κοριτσιών και την οικονομική ενίσχυση φτωχών οικογενειών της κοινότητας, προκειμένου να μπορέσουν τα παιδιά τους να φοιτήσουν στα σχολεία. Στους στόχους του ιδρύματος συγκαταλεγόταν και η καταβολή μισθού σε έναν ή περισσότερους νέους, που θα αφιερώνονταν στη διδασκαλία και θα γίνονταν δάσκαλοι στα σχολεία της κοινότητας. Ενταχμένη στην υπηρεσία της ελληνικής κοινότητας, η ιδιωτική οργάνωση του φιλανθρωπικού έργου σχεδιάστηκε στο πλαίσιο της ενσωμάτωσης και του κοινωνικού ελέγχου του φτωχού πληθυσμού και συγκεκριμένα των φτωχών παιδιών.

Ισχυρή γυναίκα της εποχής της με μεγάλη κοινωνική και οικονομική επιφάνεια, η Δέσποινα Γιαννικήση Κανέλλου είχε συναίσθηση του κοινωνικού της ρόλου. Ανήκε δηλαδή στη χορεία εκείνων των γυναικών των ανώτερων αστικών στρωμάτων που δραστηριοποιήθηκαν ενεργά σε ένα ευρύ φάσμα φιλανθρωπικών δραστηριοτήτων. Στα 1815 γυναίκες αρωμουνικής καταγωγής στην Πέστη πρωτοστάτησαν στην οικονομική υποστήριξη του μακεδονοβλαχικού σχολείου της εκεί κοινότητας, με την ίδρυση συλλόγου. Στην προσπάθεια αυτή συμμετείχαν κυρίως μέλη επιφανών οικογενειών της πόλης, όπως η Μαρία Ντέρρα, η Κατερίνα Γκίκα, η Πελαγία Μάνου (σύζυγος του Δημήτριου Μάνου), η Μαρία Ρόζα και η Έλενα Γκραμπόφσκι.¹¹⁸ Οι παραπάνω φιλανθρωπικές ενέργειες αντανακλούν μια πραγματική έξοδο της γυναίκας –και μάλιστα εκείνης της γυναίκας που ανήκε στα ανώτερα κοινωνικά στρώματα– από τον φυσικό της χώρο, την οικία, και την εμπλοκή της με τον δημόσιο; Ή μήπως δεν αποτελούν προσπάθεια συγκρότησης μιας υποκειμενικότητας μέσα από την πρόσβαση στη δημόσια σφαίρα, αλλά αναπαράγουν το πρότυπο της μητέρας-παιδαγωγού μέσα από την ανάληψη ενός νέου ρόλου, εκείνου της φιλανθρώπου;

Στην τροχιά της κοινωνικής φιλανθρωπίας εγγράφονταν ιδιωτικές διευθετήσεις περιουσιών εύπορων Ελλήνων που δεν περιορίζονταν στην εξυπηρέτηση μόνο των κοινοτικών αναγκών. Η διαλεκτική σχέση της ευεργεσίας με την κρατική φιλοσοφία και τους συναφείς προσανατολισμούς της¹¹⁹ προσδιόρισε, τον 19ο αιώνα, τα όρια της φιλανθρωπικής δράσης των ελλήνων παροίκων, όχι μόνον στην Τεργέστη αλλά και σε άλλα παροικιακά κέντρα της Μοναρχίας. Στη

118. Max Demeter Peyfuss, *Die Aromunische Frage. Ihre Entwicklung von den Ursprüngen bis zum Frieden von Bukarest (1913) und die Haltung Osterreich-Ungarns*, Graz 1974, σ. 29.

119. Δημήτρης Αρβανιτάκης, «Ευεργετισμός: δεδομένα και προβλήματα», Δημήτρης Αρβανιτάκης (επιμ.), *Το φαινόμενο του ευεργετισμού στη νεότερη Ελλάδα, Πρακτικά Ημερίδας*, Αθήνα 2006, σ. 13-29, 14.

Βιέννη, η ακτίνα δωρεών του διαθέτη εξαπλωνόταν πέρα από τα στενά πλαίσια των ελληνικών κοινοτήτων. Δεδομένου ότι οι πάροικοι ευεργέτες ενσάρκωναν ένα οργανικά πια συνδεδεμένο μέλος της κοινωνίας, συμμετέχοντας ενεργά στην κοινωνική και πολιτική ζωή της χώρας υποδοχής τους, «η φιλανθρωπία ως πεδίο συγκρότησης της δημόσιας εικόνας του αστού, υποδείκνυε τη συμμετοχή τους στα δίκτυα της πόλης και των επαγγελματικών ομάδων στις οποίες ανήκαν».¹²⁰ Στις διαθέτες τους, έλληνες κεφαλαιούχοι διέθεταν κεφάλαια σε φιλανθρωπικά ιδρύματα, φυλακές και αναμορφωτήρια, καθώς και σε φτωχούς της αψβουργικής πρωτεύουσας.¹²¹ Παρόμοια εικόνα παρουσιάζει και η φιλανθρωπική δράση των Ελλήνων της Πέστης, που, αν και εξακτινώνεται και στους τόπους καταγωγής, αποκτά μεγαλύτερη βαρύτητα, σε κοινωνικό και συμβολικό επίπεδο, στο νέο πολιτισμικό τους περιβάλλον.

Στην Τεργέστη, εκτός από τα χρηματικά ποσά που δώριζαν οι έλληνες διαθέτες σε κρατικά φιλανθρωπικά ιδρύματα –νοσοκομεία, πτωχοκομεία κ.ά.– ή σε άτομα που έρχοζαν οικονομικής υποστήριξης, όπως φτωχούς, χήρες, ορφανά και κόρες φτωχών οικογενειών της πόλης, η πρωτοβουλία για προνοιακή φιλανθρωπία διοχετευόταν και σε περιοχές που δεν συνδέονταν με την κοινωνία υποδοχής. Άλλωστε, η όποια επένδυση που επιχειρούσαν οι έλληνες κεφαλαιούχοι σε σύμβολα κοινωνικής συνέχειας, επικύρωνε τη σχέση ανάμεσα στην τάξη και την πρακτική κληροδοσίας, τα αποτελέσματα της οποίας διαχέονταν στον κοινωνικό χώρο, σε εθνικό–τοπικό, αλλά και σε υπερ-εθνικό και διαπολιτισμικό επίπεδο.

Στα μέσα της δεκαετίας του 1870 ο Ιωάννης Σκαραμαγκάς έθεσε ως πρώτη προτεραιότητα στο πεδίο της ευποιίας τη σύσταση φιλανθρωπικού ιδρύματος. Το ίδρυμα αυτό, με έδρα τη Τεργέστη, επρόκειτο να λειτουργήσει με την επωνυμία «Ευαγές Ίδρυμα Σκαραμαγκά».¹²² Το ύψος του ιδρυτικού κεφαλαίου, που ανερχόταν στα 300.000 φιορίνια –ποσό καθόλου ευκαταφρόνητο– υποδήλωνε αφενός τον κοσμικό χαρακτήρα της φιλανθρωπίας του και αφετέρου την πρόθεσή του να κάνει ευεργετική χρήση της περιουσίας του. Συγχρόνως, αντανακλούσε τη δυναμική της ίδιας της κοινωνικής του επένδυσης. Η έντοκη απόδοση του κεφαλαίου μέσα από επωφελείς, ασφαλείς και αποδοτικές επιχειρηματικά στρατηγικές, όπως ήταν η αγορά ακινήτων, αλλά και η προτεινόμενη συμμετοχή σε οικονομικούς οργανισμούς και εταιρικά σχήματα, υπαγόταν στις βασικές προτεραιότητες του διαθέτη, που προνοούσε για τη βιωσιμότητα του εγχειρήματός του. Συνεπώς, επεδίωξε να λειτουργήσει όχι μόνον ως ευεργέτης αλλά και ως

120. Σειφηνίδου, *Έλληνες της Βιέννης*, ό.π., σ. 315.

121. Στο ίδιο.

122. A.S.T., Testamenti, b. 4 (1875) n.2 (I. Σκαραμαγκάς) – «Ιδρυτικός Κανονισμός του Ευαγούς Ίδρύματος Σκαραμαγκά» [Τεργέστη, 7 Μαΐου 1875].

ένας υγιώς σκεπτόμενος επιχειρηματίας που μεριμνούσε για τη μη αφαιμάξη του πλούτου του, προκειμένου να προβεί απλά και μόνον σε μια δωρεά.

Σκοπός του προς σύσταση ιδρύματος «Σκαραμαγκά» ήταν αφενός να ωφεληθούν οι φτωχές και τίμιες γυναίκες, μέσα από την παροχή των αναγκαίων πόρων για έναν γάμο, που θα τους εξασφάλιζε μια ενάρετη ζωή, και αφετέρου να βοηθηθούν οικονομικά οικογένειες τίμιες και άπορες.¹²³ Ο Σκαραμαγκάς, μέσα από μια τέτοια πρωτοβουλία, αναπαρήγαγε το κοινωνικό πρότυπο του αστού κεφαλαιούχου, συνδέοντας την αγαθοεργία με την αρχή της τιμιότητας και την έμφυλη διάστασή της. Επιπλέον, μεταβίβασε ποσά σε ετερόδοξες κοινότητες (ιλλυρική, ισραηλιτική, προτεσταντικές)¹²⁴ και κρατικά ιδρύματα εντός της Τεργέστης, όπως το κρατικό φιλανθρωπικό ίδρυμα, αλλά και εκτός αυτής, στις παράκτιες αυστριακές περιοχές (Litorale Austriaco) και στον ελλαδικό χώρο.¹²⁵ Παράλληλα, προέβλεπε δωρεά ύψους 250 φιορινιών στην κοινότητα των Παλαιοκαθολικών που επρόκειτο να ιδρυθεί στην Τεργέστη και σε περίπτωση που δεν ιδρυόταν, στην αντίστοιχη της Βιέννης ή μέχρι να ιδρυθούν νόμιμα, στην κοινότητα των Παλαιοκαθολικών του Μονάχου στην Βαυαρία.¹²⁶ Αν καμιά από αυτές δεν συστηνόταν, τότε το χρηματικό αυτό κεφάλαιο θα δινόταν σε κάποια ελβετική κοινότητα, χωρίς να καθορίζεται η πόλη όπου αυτή βρισκόταν.

Η μέριμνα για την παιδεία στον τόπο καταγωγής του ευεργέτη αποτελούσε, όπως είναι γνωστό, πάγια πρακτική των εκπροσώπων του εξω-ελλαδικού ελληνισμού, πριν αλλά και μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους. Κατά την προεπαναστατική και επαναστατική περίοδο, η αναβάθμιση της τοπικής παιδείας αναδείχθηκε σε κύριο στόχο των εμπόρων της διασποράς που συμμετείχαν ενεργά στο κίνημα του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, όπως αυτό αναπτύχθηκε σε επιμέρους τοπικότητες, μέσα και έξω από την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Οι μετανάστες της λεγόμενης πρώτης γενιάς δεν φαίνεται να αποκόπτονταν εντελώς από τη γενέτειρά τους. Η δωρεά μέρους ή του συνόλου της ατομικής περιουσίας τους θα μπορούσε μάλιστα να θεωρηθεί συμβολική χειρονομία επανένταξης των δωρητών στη δομημένη κοινότητα του χώρου καταγωγής τους, όπου επιδιώκουν να τους αναγνωριστεί μια διακριτή θέση σε αυτήν, συνδέοντας

123. Ο.π., άρθρο 3.

124. Παρά τον κλειστό χαρακτήρα της ελληνικής και ισραηλιτικής κοινότητας, πολλοί έλληνες και εβραίοι έμποροι άφηναν κληροδοτήματα σε ομόδοξες ή ετερόδοξες θρησκευτικές κοινότητες της πόλης (Nassiri, *Der Triester Handelsstand*, ό.π., σ. 67).

125. A.S.T., Testamenti, b. 4 – «δρυτικός Κανονισμός», ό.π., άρθρο 5.

126. Για την κατανόηση των παραπάνω δωρεών, θα ήταν ίσως σκόπιμο να εξεταστούν οι πιθανές σχέσεις μεταξύ των μελών της ελληνικής κοινότητας της Τεργέστης και Παλαιοκαθολικών στο γερμανόφωνο χώρο της Ευρώπης, στο πλαίσιο μάλιστα της θεολογικής επικοινωνίας και του διαλόγου που αναπτύχθηκε, μετά το 1870, ανάμεσα στην Ορθόδοξη Εκκλησία και τη μερίδα των Παλαιοκαθολικών.

την παρεχόμενη οικονομική βοήθεια με τις κοινωνικές ανάγκες της ιδιαίτερης πατρίδας τους.¹²⁷ Στη διαθήκη που συντάξε το 1825, ο Ιάκωβος Παξιμάδης αποφάσισε, σε μια δύσκολη για τον Αγώνα καμπή, να συνδυάσει τον ιδιωτικό πλουτισμό του από το εμπόριο με τη δημόσια κοινωνική προσφορά. Στρέφοντας το ενδιαφέρον του στην ενίσχυση της ελληνόφωνης μόρφωσης των παιδιών της Τήνου, κληροδότησε στο ελληνικό σχολείο 18.750 γρόσια, με την προϋπόθεση να επενδυθούν σε ομολογίες με ετήσιο επιτόκιο 8%. Από τον τόκο, που συμποσούνταν στα 1.500 γρόσια, θα πληρωνόταν ο δάσκαλος που θα απασχολούνταν στην εκπαίδευση όλων τα τέκνων του νησιού, ανεξαρτήτως της οικονομικής τους κατάστασης.¹²⁸

Στο πλαίσιο της νεοελληνικής πραγματικότητας, μετά την ίδρυση έθνους κράτους, όπου καταγράφονται νέες στοχεύσεις της ευεργεσίας, η ιδιωτική φιλανθρωπική δραστηριότητα ήλθε να υποστηρίξει πολιτικές, προκειμένου να αντιμετωπιστούν με ορθολογικό τρόπο προβλήματα που η επαναστατική περίοδος συσσώρευσε και κληροδότησε στην κοινωνία. Η εξειδίκευση των δωρεών κατά σκοπούς υπογραμμίζει την προτίμηση ενός αριθμού διαθετών –συνήθως χωρίς απογόνους– να μοιράσουν την περιουσία τους ανάμεσα στο κράτος και τους συγγενείς τους. Η ενίσχυση της επαγγελματικής εκπαίδευσης και των θεσμών της κοινωνικής πρόνοιας, περίθαλψης και καταστολής συγκαταλεγόταν ανάμεσα στις προτεραιότητές τους.¹²⁹ Η απόφαση του Αντώνιου Αντωνόπουλου να κληροδοτήσει κεφάλαιο ύψους 1.000 φιορινιών για την τεχνική κατάρτιση ορφανών αγοριών στην Ανδρίτσαϊνα, από όπου, άλλωστε, καταγόταν, εκπορεύτηκε από την ανάγκη κοινωνικοποίησης εγκαταλελειμμένων παιδιών, μέσω της ενσωμάτωσής τους στον εκπαιδευτικό μηχανισμό. Η φοίτηση σε σχολές θα τους έδινε τη δυνατότητα να αποκτήσουν πρακτικές γνώσεις για μια τέχνη της αρέσκειάς τους, προκειμένου να γίνουν ειδικευμένοι εργάτες ή τεχνίτες, «ωφέλιμοι στον εαυτό τους και στην πατρίδα τους».¹³⁰ Η φιλανθρωπική δράση των ελλήνων αστών τον 19ο αιώνα δεν ήταν μόνον προϊόν του κοινωνικού φόβου για τους πτωχούς, αλλά συνδεόταν και με τις ανάγκες της αγοράς εργασίας. Κατά βάση, αποσκοπούσε στην ενσωμάτωση των φτωχών στην πραγματικότητα της μισθωτής εργασίας και στην προσαρμογή τους στους νέους εργασιακούς ρυθμούς.¹³¹

Η πρόθεση του Αντωνόπουλου να χρηματοδοτήσει, σε τοπικό επίπεδο, τον σχολικό μηχανισμό συνδεόταν με τη γενικότερη προσπάθεια Ελλήνων του

127. Αρβανιτάκης, «Ευεργετισμός: Δεδομένα και προβλήματα», ό.π., σ. 13-29, 19.

128. A.S.T., Testamenti, b. 14 (1825) n. 1867/1-1868/13 (I. Παξιμάδης).

129. Θεοδώρου, «Ευεργετισμός και όψεις της κοινωνικής ενσωμάτωσης», ό.π., 134-135.

130. A.S.T., Testamenti, b. 19 (1842), n. 2941/1-9 (A. Αντωνόπουλος), άρθρο 1.

131. Λήδα Παπαστεφανάκη, «Μισθωτή εργασία», στο Κώστας Κωστής, Σωκράτης Πετμεζάς (επιμ.), *Η ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας τον 19ο αιώνα*, Αθήνα 2006, σ. 253-291, 261.

εξωτερικού να συμβάλουν αποφασιστικά στην υλική δημιουργία του πρώτου εκπαιδευτικού δικτύου στην Ελλάδα, που, παρά την ασυστηματοποίητη και ανοργάνωτη δομή του, βρισκόταν υπό την αιγίδα του κράτους, παρέχοντας δημόσια εκπαίδευση. Αν και το Βασιλικό Διάταγμα του 1834 για την οργάνωση των δημοτικών σχολείων όριζε ότι η φοίτηση στα δημοτικά σχολεία ήταν υποχρεωτική, γενική και δωρεάν, στην πραγματικότητα η στοιχειώδης εκπαίδευση εγκαταλείφθηκε στη «μοίρα» της. Το κόστος και η ευθύνη για την ίδρυση και τη λειτουργία των δημοτικών σχολείων ανατέθηκαν στους δήμους, οι οποίοι δεν είχαν την οικονομική δυνατότητα να επωμισθούν τα έξοδα για την ανέγερση σχολικών κτιρίων ή την καταβολή των μισθών στους δασκάλους.¹³² Η επιλογή του Αντωνόπουλου να ενισχύσει τη δημόσια παιδεία εξέφραζε πάνω απ' όλα τη βαθιά συνείδηση και πίστη του στην αξία του σχολείου ως μηχανισμού ικανού να μεταβιβάσει μαζικά στους νέους ανθρώπους το τεχνικό και ιδεολογικό οπλοστάσιο της ταξικής τους μετάθεσης.¹³³ Από πολύ νωρίς, ήδη από την εποχή του Ιωάννη Καποδίστρια, εκδήλωσε ενδιαφέρον για την κατάρτιση των ορφανών. Με τον τελευταίο, μάλιστα, είχε συνεργασθεί για την οργάνωση των σχολείων των ορφανοπαίδων στο εξωτερικό¹³⁴ και του σχολείου της Αίγινας.¹³⁵ Επίσης, στα 1830 απέστειλε στην Ελληνική Διοίκηση έναν κατάλογο με 188 τίτλους βιβλίων, που αντιστοιχούσαν κατά προσέγγιση σε 1.900 τόμους, για να τα διανεμίει δωρεάν, όπου εκείνη έκρινε αναγκαίο, κατά προτίμηση, όμως, στη σχολή της Ανδρίτσαινας.¹³⁶

Με καθαρά κριτήρια φύλου προγραμματίσε την εκπαίδευση των νέων, αγοριών και κοριτσιών. Δέκα χιλιάδες φιορίνια παράγγελε να διατεθούν συνολικά για την ίδρυση δύο κοινών σχολείων –αρρένων και θηλέων–, καθώς και ενός γυμνασίου στην Ανδρίτσαινα.¹³⁷ Η προτεραιότητα που έδινε ο Αντωνόπουλος στη διδασκαλία των θρησκευτικών και η σημασία που απέδιδε στον διορισμό ικανών δασκάλων συνάδουν με τις βαθύτερες κοινωνικές του αντιλήψεις για τον

132. Αλέξης Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε (Τεκμήρια ιστορίας)*. Α. 1821-1894, Αθήνα 2007, σ. 45-50.

133. Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, Αθήνα 2006 (πρώτη έκδοση: 1977), σ. 382.

134. Είναι γεγονός ότι ο Καποδίστριας, πριν ακόμα μεταβεί στην Ελλάδα, είχε στρέψει την προσοχή του στην εκπαίδευση των ορφανών αγοριών και κοριτσιών, όπως, άλλωστε, αποδεικνύεται από μία επιστολή του προς τον Ανδρέα Μουστοξύδη, τον Ιούλιο του 1827 (Αλεξάνδρα Λαμπράκη-Παγανού, *Η εκπαίδευση των Ελληνίδων κατά την οθωνική περίοδο*, Αθήνα 1988, σ. 87, υποσφ. 54).

135. Κατσιαρδή-Hering, *Η ελληνική παροικία της Τεργέστης*, ό.π., σ. 363.

136. Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, *Η σχολική βιβλιοθήκη το 19ο αιώνα. Η Βιβλιοθήκη του Γυμνασίου Ναυπλίου (1833-1935)*, Αθήνα 1995, σ. 53-54, υπ. 78.

137. A.S.T., Testamenti, b. 19 (1842) n. 2941/1-9 (Α. Αντωνόπουλος), άρθρο 1.

σκοπό της εκπαίδευσης. Στην περίπτωση, μάλιστα, του σχολείου των θηλέων, η πρόσληψη ικανού ιερέα για το μάθημα των θρησκευτικών και της ελληνικής γλώσσας, αλλά και δασκάλας για τις οικιακές εργασίες, εναρμονιζόταν με την κυρίαρχη ιδεολογία του 19ου αιώνα, που ήθελε την εκπαίδευση των θηλέων να είναι ηθική, φυλετικά διαφοροποιημένη και κοινωνικά διακριτή.¹³⁸

Οι κεφαλαιούχοι που κατηύθυναν τα κληροδοτήματά τους σε κάποια συγκεκριμένη βαθμίδα εκπαίδευσης δεν προσδιόριζαν απλά το είδος της ευεργεσίας, αλλά πάνω απ' όλα εξέφραζαν προτιμήσεις που αντανακλούσαν τις προσωπικές τους διαθέσεις και αντιλήψεις για το εκπαιδευτικό σύστημα της χώρας. Στη διαθήκη του (1846), ο Σακελλάριος έδωσε μεγαλύτερη βαρύτητα στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση και συγκεκριμένα στο «ελληνικό σχολείο», που αποτελούσε αντιγραφή του γερμανικού *Lateinische Schule*. Για τις ανάγκες του σχολείου, που λειτουργούσε ήδη στο Λιβάρτζι, κληροδότησε ετησίως πάνω από 1.000 φιορίνια. Το κεφάλαιο αυτό θα προερχόταν από νοίκια οικίας του στην Τεργέστη. Έτσι, θα καλύπτονταν οι μισθοί δύο διδασκάλων, οι οποίοι θα αναλάμβαναν να διδάξουν αρχαία ελληνικά και «επιστημονικά» μαθήματα, όπως αριθμητική, μαθηματικά, γεωμετρία, φυσική και χημεία. Ταυτόχρονα, προβλεπόταν ετήσια χορήγηση 100 δραχμών για αγορά σχολικών βιβλίων.

Η ανησυχία του Σακελλάριου για το μέλλον του σχολείου τροφοδοτούνταν από την ανεπάρκεια ή την έλλειψη ενδιαφέροντος του ελληνικού κράτους για την οικονομική στήριξη του εκπαιδευτικού συστήματος. Στη διαθήκη του ανέφερε μεταξύ άλλων:

*Η Σεβαστή Ελληνική Κυβέρνησις θέλει διατηρεί το σχολείον τούτο ως και τα λοιπά σχολεία του κράτους, και ως ιδιόκτητον εμού του Διαθέτου δεν θέλει το καταργήσει, ούτε το μεταθέσει ουδέποτε. Εάν μετά καιρόν και άλλοι φιλόμουσοι και φιλόανθρωποι πατριώται ή ξένοι, Έλληνες ή φιλέλληνες, ήθελαν αφιερώσει χρηματικά κεφάλαια ή κτήματα (και εύχομαι να ευρεθώσι πολλοί τοιούτοι) εις το ειρημένον σχολείον, δύναται να αυξάνη ο αριθμός των Διδασκάλων, και επομένως των παραδιδόμενων μαθημάτων αναλόγως των εισοδημάτων του σχολείου· δεν δύναται όμως ουδέποτε να ελαττωθή ο αριθμός των δύο Διδασκάλων.*¹³⁹

Ο Σακελλάριος, όμως, δεν σταμάτησε εδώ σε σχέση με την τύχη του σχολείου. Προγραμματίισε τις κινήσεις του για τα επόμενα 20 ή 30 χρόνια, όταν η κατοί-

138. Λαμπράκη-Παγανού, *Η εκπαίδευση των Ελληνίδων*, ό.π., σ. 95-96. Βλ. επίσης Σιδηρούλα Ζιώγου-Καραστεργίου, «Φρονίμους δεσποινίδας και αρίστας μητέρας. Στόχοι παρθενωγείων και εκπαιδευτική πολιτική στον 19ον αιώνα», *Ιστορικότητα της παιδικής ηλικίας και της νεότητας, Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου*, τ. 2, Αθήνα 1986, σ. 479-496.

139. A.S.T., Testamenti b 19 (1846) n. 3162 (Σ. Σακελλάριος), άρθρο 8, φ. 6-7.

κία του στην Τεργέστη πιθανόν να είχε υποστεί φθορά, λόγω της παρέλευσης χρόνου, και άρα να μην απέδιδε τα αναγκαία εισοδήματα για τη συντήρηση του εκπαιδευτήριου. Συνεπώς, το κράτος όφειλε τότε να ενεργήσει αμέσως, πουλώντας το εν λόγω ακίνητο και αγοράζοντας στην Ελλάδα κτήμα, το οποίο να ήταν ίσης αξίας με αυτήν της οικίας του στην Τεργέστη, αλλά και να απέδιδε περισσότερα έσοδα από την εκμετάλλευσή του, ούτως ώστε να καλύπτονταν τα λειτουργικά έξοδα του σχολείου.

Στις ευεργεσίες του με σκοπό την παιδεία συγκαταλεγόταν επίσης μια δωρεά¹⁴⁰ προς το Πανεπιστήμιο του Όθωνος, με την οποία ο διαθέτης εξεδήλωσε έμπρακτα το ενδιαφέρον του για την ανώτατη εκπαίδευση και επιστήμη.¹⁴¹ Στην πλειονότητά τους οι διαθέτες, και μάλιστα εκείνοι που άφηναν στο Πανεπιστήμιο μεγάλα κληροδοτήματα, προέρχονταν από τον έξω ελληνισμό. Τα προσφερόμενα χρηματικά κεφάλαια ή ακίνητα στο ίδρυμα απέβλεπαν στην εκπαίδευση των νέων, την ενίσχυση της περιουσίας του και την εξασφάλιση της οικονομικής ανεξαρτησίας και αυτοτέλειάς του.¹⁴²

Στους σκοπούς του ιδρύματος «Ιωάννης Σκαραμαγκάς» περιελήφθη επίσης η χρηματοδότηση κοινωφελών οργανισμών για την περίθαλψη των ορφανών αγοριών στην πρωτεύουσα του ελληνικού κράτους. Ο διαθέτης δηλαδή δεν αρκέστηκε στη διάθεση πόρων για την κάλυψη εκπαιδευτικών αναγκών στην ιδιαίτερη πατρίδα του, τη Χίο· υιοθέτησε το πρότυπο εκείνων των δωρητών της διασποράς, που, από το β' μισό του 19ου αιώνα, στρέφονταν ολοένα και περισσότερο στη σύσταση και υποστήριξη ιδρυμάτων κοινωνικής πρόνοιας και καταστολής στο ελληνικό κράτος.¹⁴³ Το αυξημένο ενδιαφέρον τους για την τύχη των ορφανών δεν ήταν μάλλον απαλλαγμένο από κοινωνικές σκοπιμότητες και εθνικές ανάγκες που κάθε φορά προσαρμόζονταν σε διαφορετικά κοινωνικά και εθνικά αιτήματα αντίστοιχα.¹⁴⁴ Η προστασία και η εκπαίδευσή τους αποσκο-

140. Πρόκειται για το ¼ του ενοικίου της οικίας του Σακελλάριου, το οποίο, σύμφωνα με τη διαθήκη του, θα λάμβανε ισοβίως η σύζυγός του, Αναστασία. Μετά τον θάνατό της, η ελληνική κυβέρνηση θα το αξιοποιούσε για τις ανάγκες του Οθωνείου Πανεπιστημίου (ό.π., άρθρο 8, φ. 6).

141. Στο ίδιο.

142. Κώστας Λάμπας, *Πανεπιστήμιο και φοιτητές στην Ελλάδα κατά τον 19ο αιώνα*, Αθήνα 2004, σ. 110-111.

143. Βάσω Θεοδώρου, «Εκσυγχρονιστικές απόπειρες των δωρητών της διασποράς. Επιρροές, προοπτικές και όρια των νεωτερικών τους παρεμβάσεων στα τέλη του 19ου και στις αρχές του 20ού αιώνα», Δημήτρης Αρβανιτάκης (επιμ.), *Το φαινόμενο του ευεργετισμού στη νεότερη Ελλάδα*, ό.π., σ. 61-88, 62.

144. Μαρία Χριστίνα Χατζηγιάννου, «Εθνικοί ευεργέτες, τα πρότυπα και η ιστορία τους. Από τους αδελφούς Ζωσιμάδες στον Αντρέα Συγγρό», *Τα άφθονα σχήματα του παρελθόντος. Ζητήσεις της πολιτισμικής ιστορίας και της θεωρίας της λογοτεχνίας*, Πρακτικά Ι΄ Επιστημονικής Συνάντησης, Θεσσαλονίκη 2004, σ. 401-412, 401.

πούσε μάλλον στην πρόληψη μιας πιθανής διατάραξης της δημόσιας ασφάλειας και τάξης.¹⁴⁵ Παράλληλα, η επέκταση της ευεργεσίας τού Ιωάννη Σκαρραμαγκά στο ελληνικό κράτος συναρτήθηκε και με την επενδυτική και επιχειρηματική του παρουσία στην Ελλάδα.¹⁴⁶

Η έως τώρα παρουσίαση όψεων της φιланθρωπικής και προνοιακής δράσης Ελλήνων της Τεργέστης υποδηλώνει πάνω απ' όλα την πολυπλοκότητα, συνολικά, του ίδιου του παροικιακού φαινομένου. Μέλη μιας οικονομικής και πολιτικής ελίτ στην πόλη της Αδριατικής, κάτοχοι πολιτικών αξιωμάτων, με ανάμειξη στη τοπική διοίκηση και συμμετοχή σε διοικήσεις οικονομικών οργανισμών, οι έλληνες κεφαλαίουχοι διαμόρφωσαν την κοινωνική τους συνείδηση στο πλαίσιο των αλλαγών και μετασχηματισμών της ατομικής και συλλογικής τους ταυτότητας.¹⁴⁷ Επιχειρηματίες από διάφορες περιοχές του ελλαδικού κορμού (Πελοπόννησος, Ιόνια Νησιά, Κυκλάδες, Στερεά Ελλάδα, Χίος κ.α.) αλλά και από παράκτιες οθωμανικές εστίες με ισχυρή ελληνική παρουσία, όπως τη Σύμυρνη, σημείωσαν σημαντικές επιδόσεις στον εμπορικό, χρηματοπιστωτικό, ασφαλιστικό και βιομηχανικό τομέα και αναδείχθηκαν σε ισχυρούς παράγοντες της οικονομικής και πολιτικής ζωής της Αψβουργικής Αυτοκρατορίας. Η απόκτηση της αψβουργικής υπηκοότητας, αν και δεν τους ενέτασσε αυτομάτως στην τοπική κοινωνία, αποτέλεσε το εφαλτήριο για την ενσωμάτωσή τους στο πολυπολιτισμικό περιβάλλον και για τη διεύρυνση των επιχειρηματικών τους δραστηριοτήτων. Η συμμετοχή τους σε εκτενή κοινωνικά και οικονομικά δίκτυα τους επέτρεψε να θεμελιώσουν τη θέση τους στην κοινωνία και την οικονομία της Τεργέστης.

Με το ξέσπασμα της Ελληνικής Επανάστασης και την ίδρυση του ελληνικού κράτους επανακαθόρισαν, όπως ήταν φυσικό, την πολιτική τους ταυτότητα.¹⁴⁸ Μολονότι ενταγμένοι στην κοσμοπολίτικη τεργεστίνικη κοινωνία –στην πλειοψηφία τους αψβούργοι υπήκοοι– διατήρησαν την ελληνική εθνική τους συνείδηση, γεγονός που εκφράσθηκε και μέσα από τα κληροδοτήματα προς τις ιδιαίτερες πατρίδες τους και κυρίως προς το ελληνικό κράτος. Οι αλλαγές που καταγράφονται στους στόχους και τις μετατοπίσεις τους όσον αφορά στον φιλανθρωπικό προσανατολισμό τους συνδέονται με τις εκάστοτε κοινωνικές και εθνικές προτεραιότητες.

145. Μαρία Κορασίδου, *Οι Άθλιοι των Αθηνών και οι Θεραπευτές τους. Φτώχεια και φιλανθρωπία στην ελληνική πρωτεύουσα τον 19ο αιώνα*, Αθήνα 2000, σ. 136.

146. Katsiardi-Hering, «La presenza dei Greci a Trieste», *ό.π.*, σ. 534.

147. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα ζητήματα που πραγματεύεται η Βάσω Θεοδώρου αναφορικά με τη χρήση της δωρεάς ως στρατηγικής συγκρότησης του συμβολικού κεφαλαίου των δωρητών, ενίσχυσης της δημόσιας εικόνας και του κοινωνικού τους κύρους, καθώς και τη σχέση φιλανθρωπίας και δημοτικής και πολιτικής εξουσίας (Θεοδώρου, «Ερμηνευτικές προσεγγίσεις της φιλανθρωπίας», *ό.π.*, σ. 176).

148. Katsiardi-Hering, «La presenza dei Greci a Trieste», *ό.π.*, σ. 538.

Αντιθέτως οι Έλληνες της Βιέννης δεν φαίνεται να επιθυμούσαν να συνδεθούν με το εθνικό κέντρο. Όπως εύστοχα διαπιστώνει η Βάσω Σειρηνίδου, «αν υποθέσουμε ότι πίσω από τις δωρεές βρίσκεται ένα σύνθετο πλέγμα σχέσεων μεταξύ του δωρητή και του παραλήπτη και ότι οι ίδιες συγκροτούν πεδία για την εκδήλωση ταυτοτήτων, τότε φαίνεται ότι οι Έλληνες της Βιέννης αντιλαμβάνονταν ως πατρίδα τους, και ως προς αυτήν αντιλαμβάνονταν και την ύπαρξή τους ως διασπορά, περισσότερο τον τόπο καταγωγής τους στη στενή τοπική του εκδοχή, παρά ένα ελληνικό κράτος που περιλάμβανε άγνωστους γι' αυτούς τόπους». Δεδομένου μάλιστα ότι η δημιουργία του ελληνικού βασιλείου δεν μετέβαλε το νομικό καθεστώς των Ελλήνων στη Βιέννη, αφού αυτοί παρέμειναν οθωμανοί ή αψβούργιοι υπήκοοι, και δεδομένου ότι ο ευρύτερος χώρος της Μακεδονίας και της Ηπείρου, με την ιδιαίτερα πολύπλοκη εθνοπολιτισμική του σύνθεση, από όπου άλλωστε προερχόταν σημαντικός αριθμός των εκεί παροίκων, δεν αποτελούσε τον 19ο αιώνα τμήμα της ελληνικής επικράτειας, ένας τέτοιος ισχυρισμός φαίνεται αρκετά πειστικός. Με εξαίρεση τις περιπτώσεις Σίνα, Βέλλιου, Δούμπα, Σταύρου και μερικών άλλων, μεγάλες ελληνικές οικογένειες της Βιέννης δεν συμπεριλαμβάνονται στον κατάλογο των μεγάλων ευεργετών του ελληνικού κράτους.¹⁴⁹

149. Βάσω Σειρηνίδου, *En Βιέννη της Αουστρίας. Η ελληνικής διασποράς της Βιέννης, 18ος-μέσα 19ου αι.*, Αθήνα [Ηρόδοτος, υπό έκδοση] 2009, σ. 356-357.

SUMMARY

Ikaros Madouvalos, «Greek» Testators and Inheritance Practices in Trieste: A First Approach with Reference to the Cases of Vienna and Pest

This article refers to practices regarding the social reproduction of the family capital of the Greek expatriates in Trieste during the 19th century. With the help of wills contained in the archival series *Archivio Notarile in Archivio di Stato di Trieste*, I endeavoured to view the strategies employed by testators to distribute their fortunes. In particular, through an analysis of the wills of Nikolaos Plastaras (1796), Karlos Pelegrinis (1821), Iakovos Paximadis (1825), Georgios Kartsiotis (1834), Kyriakos Katraros (1834), Nikolaos Papanikola-kis (1836), Dimitrios Katraros (1838), Antonios Antonopoulos (1843), Spyri-don Sakellarios (1846), Ioannis Skaramagas (1875), and Despoina Giannikesi – Kanelou (1889), I attempt to investigate the relationship between individual and familial ownership within the same ethnic group, the relationship between family and business and the role of gender in the process of asset manage-ment and especially how it reflects on the inheritance system. I also unveil the testator's relations to his or her birthplace in Greece through benefactions, before and after the Greek War of Independence.

At the same time, a comparative examination of inheritance practices, employed in the 19th century by Greek testators settled in Vienna and Pest, permits some form of qualitative analysis on a broader network of practices concerned with asset administration and family capital reproduction.